

ANDERS LIBERAAL?

Een vergelijkende studie naar de opvattingen over
buitenlands beleid van de VVD en D66 in de
periode 1989-2002

Abstract

Zowel D66 als de VVD claimt een liberale partij te zijn. Toch verschillen zij nog regelmatig van elkaar qua opvattingen. Dit onderzoek gaat in op de verschillen in standpunten over het Nederlandse buitenlandse beleid in de periode 1989-2002. Hierbij komen de verschillende verkiezingsprogramma's voor de Tweede Kamerverkiezingen aan bod, alsmede enkele belangrijke internationale casussen uit de besproken periode.

Broekmeulen, J. (Joris)

S4082206

Inhoudsopgave

Inleiding	2
Verkiezingsprogramma's 1989-2002.....	13
Inleiding	13
1989: Mensenrechten en internationale samenwerking in een veranderende wereld	13
1994: Het belang van internationale instituties en samenwerking	16
1998: Onenigheid over Europa.....	19
2002: In de schaduw van 11 september	22
Conclusie	25
De val van de Berlijnse Muur en de Duitse hereniging	27
Inleiding	27
De Muur valt.....	27
De VVD, D66 en de Duitse eenwording.....	28
Conclusie	31
Europese Integratie	33
Inleiding	33
Het einde van de Koude Oorlog: Het debat verandert	33
D66, de VVD en Europese integratie	34
Conclusie	39
Na 11 september 2001: Nederlandse troepen naar Afghanistan	40
Inleiding	40
Een zwarte dag	40
D66, de VVD en de nasleep van 9/11	41
Conclusie	43
Conclusie	44
Literatuurlijst	47
Literatuur	47
Krantenartikelen.....	49
Bronnen	51
Websites	52
Overig	53

Inleiding

Sinds begin oktober 2017 is bekend dat D66 en VVD samen plaats gaan nemen in het kabinet-Rutte III. Op het ministerie van Buitenlandse Zaken komen er twee bewindslieden, namelijk Halbe Zijlstra van de VVD en Sigrid Kaag namens D66. In de media worden zij tegenover elkaar gezet als tegenpolen, waarbij de *Volkskrant* ook suggereerde dat het inhoudelijk flink zou kunnen gaan knetteren tussen de twee ministers.¹ Als voorbeelden van mogelijke verschillen worden het immigratiebeleid en de Palestijnse kwestie genoemd, maar vermoedelijk zijn dit niet de enige waarschijnlijke twistpunten.² Dit blijkt ook uit de twee verkiezingsprogramma's van beide partijen voor de Tweede Kamerverkiezingen van 2017. Waar de VVD vooral de nadruk legt op soevereiniteit en zelfbeschikking, gaat D66 met name voor meer Europese samenwerking en overdracht van soevereiniteit naar Brussel. Dit Europese thema klinkt door in alle andere buitenlandse thema's in het programma. Hier valt veiligheid ook onder, terwijl de VVD hiervoor juist een beroep doet op de NAVO. D66 geeft aan door te willen pakken op ontwikkelingshulp, maar de VVD is juist terughoudend. En zo zijn er nog meer verschillen in standpunten tussen beide partijen.³

Op zijn zachtst gezegd is dit opmerkelijk, omdat zowel D66 als VVD zelf aangeeft een liberale visie en inborst te hebben. Het roept ook een aantal vragen op. Hoe kan het dan dat er op het ministerie van Buitenlandse Zaken twee zulke verschillende opvattingen bestaan tussen twee, naar eigen zeggen, liberale ministers? Hoe is dit in het verleden gegaan? Ook in de kabinetten-Kok I en II zaten de twee liberale partijen samen in de regering. Konden zij toen ook niet door één deur wat betreft het buitenlands beleid of ging dat toen beter? En waarom wel of waarom niet?

Over het Nederlandse buitenlandse beleid is al veel gepubliceerd. In 1979 al schreef Voorhoeve over de internationale politieke tradities van Nederland. Hij meent dat Nederland als handelsnatie altijd afhankelijk is geweest van internationaal recht en open zeeën. De twee belangrijkste tradities die hij waarneemt, zijn maritiem commercialisme en internationaal idealisme.⁴ Deze vloeien voort uit de afhankelijkheid van Nederland als kleine macht. Zij zijn

¹ N. Righton, 'Het kan gaan knetteren bij Buitenlandse Zaken: beoogde ministers Kaag en Zijlstra zijn tegenpolen', *Volkskrant*, 20 oktober 2017, beschikbaar op: <https://www.volkskrant.nl/politiek/het-gaat-knetteren-bij-buitenlandse-zaken-beoogde-ministers-kaag-en-zijlstra-zijn-tegenpolen~a4522677/>, geraadpleegd op 24 oktober 2017.

² Ibidem.

³ Al deze standpunten zijn terug te vinden in de verkiezingsprogramma's van de VVD en D66 voor de Tweede Kamerverkiezingen van 2017: *Zeker Nederland*, VVD verkiezingsprogramma 2017-2021 en *Samen sterker – kansen voor iedereen*, D66 Verkiezingsprogramma 2017-2021.

⁴ J.J.C. Voorhoeve, *Peace, Profits, and Principles: a Study of Dutch Foreign Policy* (Den Haag 1979).

dan ook constant aanwezig geweest in de uitvoering van het buitenlandse beleid.⁵ Boogman onderschrijft deze tradities als leidraad voor de geschiedenis van de Nederlandse internationale politiek in zijn artikel ‘Achtergronden, tendenties en tradities van het buitenlandse beleid van Nederland.’⁶ Later is dit idee van constante standaardopvattingen door de geschiedenis heen, bekritiseerd, bijvoorbeeld door Kossmann in ‘De deugden van de kleine staat.’ Hij meent namelijk dat dit niet aan te tonen valt.⁷ Ook Hellema trekt de continuïteit van tradities in het Nederlandse buitenlandse beleid in twijfel:

*“Tradities impliceren het bestaan van intellectuele of politiek-culturele continuïteit. Men zou bijvoorbeeld kunnen aannemen dat er een bepaalde, typisch Nederlandse geestesgesteldheid bestaat, of heeft bestaan. Deze zou de buitenlandse politiek door de eeuwen heen hebben bepaald. Het is echter niet gemakkelijk deze geestesgesteldheid precies aan te duiden.”*⁸

De conclusie dat er geen eenduidige Nederlandse traditie is in het buitenlandse beleid, zou aan kunnen geven dat er inderdaad verschillen bestaan, wat ook voor de hand ligt wanneer men naar de diversiteit aan bestaande politieke ideologieën kijkt. Wanneer men kijkt naar de verschillen tussen D66 en VVD, zoals in het kabinet-Rutte III, valt als eerste op dat het, zoals eerder al aangegeven, om liberale geestverwanten zou moeten gaan. Een probleem hier is echter dat het liberalisme als politiek-filosofische stroming vele vertakkingen kent. In de kern zijn alle liberalen tegenstanders van gevestigde macht, geloven zij in sociale vooruitgang en respecteren zij de keuzes van individuen.⁹ Een vrije markt of scheiding van kerk en staat zijn voorbeelden van dergelijke sociale vooruitgang. Echter, daarbuiten zijn er zoals gezegd ook allerlei verschillende stromingen binnen het liberalisme. Zo zien klassieke liberalen een samenleving als een samenraapsel van individuele personen.¹⁰ De overheid is volgens deze opvatting alleen gecreëerd om mensen tegen elkaar te beschermen, in de geest van de 17de eeuwse politieke filosoof Thomas Hobbes. In zijn werk *Leviathan* (1651) schreef Hobbes dat de mensheid zonder een centrale overheid zou vervallen in chaos en conflicten.¹¹ Deze centrale overheid moet volgens klassieke liberalen echter uitsluitend zorgen voor negatieve

⁵ Ibidem, 42.

⁶ J.C. Boogman, ‘Achtergronden, tendenties en tradities van het buitenlandse beleid van Nederland’, in: E.H. van der Beugel et al., *Nederlandse buitenlandse politiek: Heden en verleden* (Baarn 1978) 10-11.

⁷ E.H. Kossmann, ‘De deugden van de kleine staat’, in: N.C.F. van Sas, *De kracht van Nederland. Internationale positie en buitenlands beleid* (Haarlem 1991) 36-42.

⁸ D.C. Hellema, *Nederland in de wereld: De buitenlandse politiek van Nederland* (Amsterdam 2014) 9-10.

⁹ E. Fawcett, *Liberalism: The Life of an Idea* (Princeton 2014) 11-18.

¹⁰ E.K. Hunt, *Property and Prophets: the Evolution of Economic Institutions and Ideologies* (New York 2003) 44-46.

¹¹ T. Hobbes, *Leviathan or The Matter, Forme and Power of a Common-Wealth Ecclesiasticall and Civil* (Oxford 1651) Hoofdstuk 14, 64.

vrijheden.¹² Het concept van positieve en negatieve vrijheden is bedacht door de Russisch-Britse filosoof Isaiah Berlin. Negatieve vrijheden zijn kort gezegd de obstakels die een vrij leven kunnen belemmeren, oftewel het min of meer vrij zijn van externe invloeden. Deze barrières moeten door de overheid dus zoveel mogelijk worden weggehaald, aldus klassieke liberalen. Positieve vrijheid is meer gerelateerd aan de vrijheid om dingen te doen en eigen keuzes te maken. Jezelf ontwikkelen valt hier bijvoorbeeld ook onder.¹³

Sociaalliberalen kijken meer naar deze positieve vrijheden. Zij plaatsen individuen nadrukkelijk in hun maatschappelijke context. Maximale vrijheid voor het individu is volgens sociaalliberalen niet in conflict met maatschappelijke doelstellingen.¹⁴ Zij zien ook nadrukkelijk een rol voor de staat weggelegd bij het creëren van sociale voorzieningen op het gebied van onderwijs, gezondheidszorg en armoede. Jezelf ontplooien zien sociaalliberalen als een plicht tegenover de samenleving en de staat is het verlengstuk van de burgers.¹⁵ De 19de eeuwse Britse filosoof Thomas Hill Green legde hierbij het belang op sociale normen, welke voor ieder individu van belang zijn.¹⁶

D66 profileert zich sinds 1998 officieel als een sociaalliberale partij, hoewel zij dat volgens toenmalig partijleider Thom de Graaf altijd al geweest zijn.¹⁷ Op de website van de Hans van Mierlo Stichting, het wetenschappelijke bureau van D66, staat dit nader uitgelegd:

*“Het sociaal-liberalisme is een substroming van het liberalisme; een politieke denkrichting waarin de vrijheid (libertas) van denken, geloven en handelen van ieder individu centraal staat. In vergelijking met andere liberale stromingen heeft het sociaal-liberalisme meer oog voor de mens als sociaal wezen, en legt het meer nadruk op het belang van de maatschappij voor vrije individuen. Sociaal-liberalen zijn ervan overtuigd dat vrije individuen vorm en betekenis geven aan hun leefwereld door onder andere verbinding aan te gaan met anderen. Deze verbondenheid (societas) vormt de basis voor een vrije, veilige en rechtvaardige samenleving.”*¹⁸

¹² J.L. Richardson, *Contending Liberalisms in World Politics* (Boulder 2001) 36-38.

¹³ I. Berlin, 'Two Concepts of Liberty', *Four Essays on Liberty* (Oxford 1969) 15-35.

¹⁴ G. De Ruggiero, *The History of European Liberalism* (Oxford 1959) 155-157.

¹⁵ 'Lezing over verschillende stromingen van het liberalisme', *Zomerschool TeldersStichting*, ISVW Leusden, september 2016.

¹⁶ A.C. Bradley (red.), *Prolegomena to Ethics* (Oxford 1883) 99.

¹⁷ M. de Zwart, 'D66-leider De Graaf: sociaal-liberaal zijn we altijd geweest', *Volkscrant*, 9 december 1998, beschikbaar op: <https://www.volkscrant.nl/archief/d66-leider-de-graaf-sociaal-liberaal-zijn-we-altijd-geweest~a466898/>, geraadpleegd op 7 november 2017.

¹⁸ Hans van Mierlo Stichting, 'Wat is sociaal-liberalisme?', beschikbaar op: <https://vanmierlostichting.d66.nl/sociaal-liberalisme/gedachtegoed/>, geraadpleegd op 7 november 2017.

De VVD zit ogenschijnlijk meer aan de klassiek liberale kant. Hoewel Mark Rutte ook sociaalliberale trekken vertoont, heeft hij klassiek liberale ideeën over de vrije markt.¹⁹ Frits Bolkestein, partijleider van de VVD in de jaren negentig, staat bekend als een klassieke liberaal.²⁰ De website van de VVD zegt het volgende over vrijheid:

*“Vrijheid van de mens is onmisbaar voor ontplooiing. We bedoelen dan vrijheid op geestelijk, staatkundig en materieel gebied. Deze vrijheid komt ieder mens toe, zonder enige discriminatie. De vrijheid moet zo groot mogelijk zijn. Er zijn wel grenzen aan persoonlijke vrijheid. De vrijheid van de een mag de vrijheid van de ander niet belemmeren. En we moeten oog hebben voor de belangen van toekomstige generaties.”*²¹

Hieruit blijkt meer het klassiek liberale gedachtegoed, met de nadruk op de individuele vrijheid van mensen, los van de sociale context. Bij D66 werden deze twee dus wel aan elkaar gekoppeld. Klassiek liberalen gaan dus meer uit van voornamelijk negatieve vrijheden, terwijl voor sociaalliberalen deze vrijheden hand in hand gaan met positieve vrijheden.

Wanneer men kijkt naar liberalisme en opvattingen over internationale politiek, is het belangrijk om op te merken dat het sociaalliberalisme en het klassieke liberalisme zoals hierboven besproken is, niet hetzelfde is of in het verlengde ligt van de liberale theorieën die gangbaar zijn in de wetenschappelijke discipline van internationale betrekkingen. De Nederlandse politicoloog Van de Haar gaat hier in *Classical Liberalism and International Relations* uitgebreid op in. Hij neemt als uitgangspunt de filosofieën van David Hume, Ludwig von Mises, Friedrich Hayek en Adam Smith en plaatst deze vier in een internationaal politiek perspectief. Deze vier liberale denkers legden in hun opvattingen over buitenlands beleid alle vier de nadruk op internationale instituties en handel, maar ook op het belang van een machtsevenwicht tussen staten.²² Vooral dit laatste staat in contrast tot wat aanhangers van de liberale theorie van de internationale betrekkingen stellen. Zij gaan uit van internationale samenwerking, waarbij pure machtspolitiek wordt afgewezen. Toenemende culturele contacten en wederzijdse afhankelijkheid door middel van bijvoorbeeld handel, zorgen er op termijn voor dat conflicten tussen staten afnemen.²³ De nadruk ligt voor

¹⁹ S. Sitalsing, *Mark: Portret van een premier* (Amsterdam 2016) 5-18.

²⁰ M. ten Hooven, 'De islam loopt zeshonderd jaar achter bij het christendom', *Trouw*, 14 november 1997, beschikbaar op: <https://www.trouw.nl/cultuur/-de-islam-loopt-zeshonderd-jaar-achter-bij-het-christendom-~a7b80140/>, geraadpleegd op 7 november 2017.

²¹ VVD, 'Liberalisme', beschikbaar op: <https://www.vvd.nl/liberalisme/>, geraadpleegd op 7 november 2017.

²² E. van de Haar, *Classical Liberalism and International Relations* (Londen 2009) 125.

²³ E.B. Shiraev & V.M. Zubok, *International Relations* (New York 2014) 88.

aanhangers van deze vorm van liberalisme op internationale instituties en wetten.²⁴ Een belangrijk onderdeel van deze opvatting is ook de theorie van de democratische vrede, welke er vanuit gaat dat liberale democratieën niet met elkaar in oorlog zullen geraken. Dit idee werd in 1983 voor het eerst geconcretiseerd door Michael Doyle in zijn artikel ‘Kant, Liberal Legacies, and Foreign Affairs.’²⁵ Ook Doyle benadrukt hierbij overigens het verschil tussen binnenlandse en buitenlandse politieke opvattingen van het liberalisme, zoals Van de Haar dat ook doet.²⁶ Toch is het liberalisme in de klassieke zin hier niet irrelevant, omdat het voor onderlinge verstandhoudingen wel belangrijk is dat het om liberale democratieën gaat. Voor een dictatuur gaat de regel van democratische vrede niet op.²⁷ Beide vormen van liberalisme gaan uit van de noodzaak van instituties om vrijheden te waarborgen. Handel is, zoals eerder al aangegeven, van groot belang voor beide stromingen, omdat het een effectief middel is om de mogelijkheden van mensen, en daarmee de vrijheid, te vergroten.²⁸ Deze punten zijn relevant om mee te nemen wanneer men kijkt naar de verschillen in liberale opvattingen tussen D66 en de VVD.

Inmiddels is dus duidelijk geworden dat de liberale theorie van de internationale betrekkingen, ondanks overeenkomsten, niet hetzelfde is als klassiek liberalisme, of in dit geval ook sociaalliberalisme. Maar wat zegt dit nu over de verschillen in opvattingen tussen de VVD en D66 aangaande het buitenlandse beleid? Deze uiteenzetting toont aan dat er veel verschillende ideeën bestaan die onder de noemer liberalisme vallen, maar die zeker niet allemaal hetzelfde of complementair aan elkaar zijn. In de praktijk is dit dus ook gebleken, getuige de uiteenlopende standpunten van D66 en VVD in hun verkiezingsprogramma’s voor de Tweede Kamerverkiezingen van 2017 aangaande het Nederlandse buitenlandse beleid. Dat kan dus nog een uitdaging worden voor de twee liberale partijen, aangezien ze, zoals eerder al aangegeven, samen plaats hebben genomen in het kabinet-Rutte III. In de kabinetten-Kok zaten D66 en VVD gedurende jaren negentig al samen in het kabinet. Hoe keken zij toen aan tegen het buitenlandse beleid?

Een vergelijkende studie over de inzichten over de internationale politiek tussen D66 en VVD is niet direct voorhanden. Over de opvattingen van de VVD bestaat wel een uitgebreide studie, maar dan met betrekking tot de periode van de oprichting in 1948 tot aan

²⁴ Ibidem, 78.

²⁵ M.W. Doyle, ‘Kant, Liberal Legacies, and Foreign Affairs’, *Philosophy and Public Affairs*, Vol. 12, Nr. 3 (1983) 205-235.

²⁶ Ibidem, 206.

²⁷ J.S. Nye en D.A. Welch, *Understanding Global Conflict & Cooperation: Intro to Theory and History* (Harlow, Essex 2014) 72-73.

²⁸ Ibidem, 70-71.

het aantreden van het eerste Paarse kabinet in 1994: *De macht van het idee: De VVD en het Nederlandse buitenlandse beleid 1948-1994* van Van der List. Hierin onderscheidt hij vijf hoofdlijnen die de VVD in al die jaren gevolgd heeft: Voor de veiligheid vertrouwen op de Verenigde Staten, een onwil om het proces van dekolonisatie te bevorderen, evenwichtspolitiek binnen de voorlopers van de Europese Unie, uitsluitend verlenen van ontwikkelingshulp om te voorkomen dat communisme ergens voet aan de grond zou krijgen en het protest aantekenen tegen schendingen van mensenrechten in andere landen.²⁹ In *De liberale opmars: 65 jaar VVD in de Tweede Kamer* bevestigt André Vermeulen die nadruk op het bondgenootschap met de Verenigde Staten.³⁰ Voor de rest gaat deze publicatie vooral in op de interne politieke verhoudingen van de VVD sinds 1948 en weinig op de ideeën over het buitenlandse beleid van de partij.

Over D66 en internationale politiek is zo mogelijk nog minder verschenen dan over de VVD. Het standaardwerk over de sociaalliberalen is *Tussen ideaal en illusie: De geschiedenis van D66, 1966-2003* van Menno van der Land. Dit boek gaat echter vooral in op binnenlandse en interne gebeurtenissen. Voor buitenlands beleid heeft Van der Land nauwelijks aandacht.³¹ In *Idee*, het tijdschrift van de Hans van Mierlostichting, het wetenschappelijke bureau van D66, zijn nog wel enkele artikelen terug te vinden over opvattingen van D66'ers over hoe de partij met internationale politiek om zou moeten gaan, maar dit is eigenlijk vooral interessant als bronmateriaal, omdat ze in de besproken periode zelf geschreven zijn. Publicaties met historische waarde zijn er op dit gebied gewoon niet voor handen, wellicht omdat het onderwerp binnen de geschiedenis van de partij teveel gemarginaliseerd is geweest. Misschien dat dit domein bij de VVD iets meer bestudeerd is omdat de partij wat ouder is dan D66 en meer gevestigd is geweest in termen van zetels. Hoe dan ook, een vergelijkende studie tussen de verschillende opvattingen over buitenlands beleid tussen de VVD en D66 is niet voorhanden, ook niet over de periode rondom de Paarse kabinetten van Wim Kok. De hoofdvraag van deze studie luidt daarom: “Welke verschillen zijn er waar te nemen tussen de opvattingen over buitenlands beleid van VVD en D66 in de periode 1989-2002?”

Dat de jaren van 1989 tot 2002 tot leidraad zijn gekozen voor deze studie, is niet toevallig. In 1989 viel de Berlijnse Muur, waarmee het einde van de Koude Oorlog werd ingeluid. Ook op het gebied van buitenlands beleid betekende dit een nieuwe fase. In zijn beroemde artikel ‘The End of History?’ schreef Fukuyama dat de liberale democratie als

²⁹ G.A. van der List, *De macht van het idee: De VVD en het Nederlandse buitenlandse beleid 1948-1994* (Leiden 1995) 435-445.

³⁰ A. Vermeulen, *De liberale opmars: 65 jaar VVD in de Tweede Kamer* (Amsterdam 2013) 176.

³¹ M. van der Land, *Tussen ideaal en illusie: De geschiedenis van D66, 1966-2003* (Den Haag 2003) 15-18.

enige regeringsvorm over was gebleven en dat er daarmee een einde was gekomen aan de ideologische evolutie van de mens.³² Dat jaar markeerde in die zin het begin van een nieuw tijdperk, aldus Fukuyama. Dit wordt ook bevestigd door Hellema in *Nederland in de wereld*, waarin hij stelt dat het einde van de Koude Oorlog een einde maakte aan de Oost-Westtegenstellingen.³³ Daarnaast stelt Hellema dat 1989 ook een omslag was in de Nederlandse politiek. Na twee centrum-rechtse coalities geleid te hebben met de VVD, besloot CDA-premier Ruud Lubbers om in zee te gaan met de PvdA.³⁴ Volgens Peters werd met deze opmerkelijke switch van het CDA zelfs het fundament gelegd voor het eerste Paarse kabinet van Wim Kok, omdat de VVD dit als verraad zou hebben gezien van de christendemocraten.³⁵ Tegelijkertijd bracht het derde kabinet-Lubbers ook spanningen tussen de PvdA en het CDA voort.³⁶

2002 is om meerdere redenen als eindpunt van deze studie gekozen. Allereerst betekende dat jaar het einde van het tweede kabinet-Kok. In dat jaar kwamen acht ‘Paarse’ jaren abrupt ten einde met de opkomst van Pim Fortuyn. De *Volkskrant* sprak daarom al van een keerpunt in de Nederlandse politieke geschiedenis.³⁷ Zijn populariteit was het gevolg van een groeiende maatschappelijke onrust.³⁸ Bij de Tweede Kamerverkiezingen van dat jaar werden meerdere records gebroken en het zetelaantal van nieuwkomer LPF was er daar één van.³⁹

De genoemde maatschappelijke onrust was het gevolg van een grotere, internationale gebeurtenis: Op 11 september 2001 werden er door Al-Qaeda diverse aanslagen gepleegd in de Verenigde Staten, waarbij in totaal bijna drieduizend mensen omkwamen.⁴⁰ Dit enorme aantal slachtoffers, in combinatie met de aard van de aanslagplegers en de minutieuze voorbereidingen, was nog nooit eerder vertoond.⁴¹ De daarop volgende ‘War on Terror’ duurt voort tot op de dag van vandaag. De Amerikaanse politicoloog DePlato spreekt

³² Y.F. Fukuyama, ‘The End of History?’, *National Interest*, Vol. 5, Nr. 16 (1989) 3.

³³ Hellema, *Nederland in de wereld*, 349.

³⁴ *Ibidem*, 351.

³⁵ K.E. Peters, *Een doodgewoon kabinet: Acht jaar paars, 1994-1998* (Amsterdam 2015) 13-47.

³⁶ *Ibidem*, 13-47.

³⁷ P. Onkenhout, ‘10 jaar na 6 maart 2002: De dag dat Fortuyn de politiek veranderde’, *Volkskrant*, 6 maart 2012, beschikbaar op: <https://www.volkskrant.nl/recensies/10-jaar-na-6-maart-2002-de-dag-dat-fortuyn-de-politiek-veranderde~a3219561/>, geraadpleegd op 26 november 2017.

³⁸ Hellema, *Nederland in de wereld*, 391.

³⁹ ‘Tweede Kamerverkiezingen: drie records’, *CBS*, 24 juni 2002, beschikbaar op: <https://www.cbs.nl/nl-nieuws/2002/26/tweede-kamer-verkiezingen-drie-records>, geraadpleegd op 26 november 2017.

⁴⁰ M.J. Morgan, *The Impact of 9/11 on Politics and War: The Day that Changed Everything?* (Londen 2009) 222.

⁴¹ *Ibidem*, 32.

daarom zelfs van de tijdperk van de ‘War on Terror.’⁴² Ook in Europa is deze oorlog anno 2017 nog altijd aan de gang, aldus Anthony Dworkin van de ‘European Council of Foreign Relations.’⁴³ In *Parlementaire geschiedenis van Nederland* benadrukken Bosmans en Van Kessel dat ook in Nederland zelf het politieke klimaat veranderde na 11 september. Zij koppelen dit nadrukkelijk aan de opkomst van Pim Fortuyn.⁴⁴

Om tot een antwoord op de hoofdvraag te komen, is deze studie als volgt opgebouwd. In het eerste hoofdstuk zullen de verschillende verkiezingsprogramma’s van D66 en VVD door de jaren heen vergeleken worden. Het gaat hierbij om programma’s voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1989, 1994, 1998 en 2002. Er wordt speciaal gelet op de verschillende standpunten over buitenlands beleid en hoe deze zich tot elkaar verhouden. Deze programma’s worden meegenomen, omdat zij stonden voor de plannen van respectievelijk de VVD en D66 in die tijd. Wel blijven de uitspraken in zo’n document vaak aan de oppervlakte. Hoofdstuk 1 is daarom bedoeld om een meer algemeen, vergelijkend beeld te geven van de opvattingen van beide partijen over de internationale politiek en hoe deze namens Nederland gevoerd zou moeten worden. De originele verkiezingsprogramma’s zijn beschikbaar op de website van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP). Deze zullen de basis vormen voor dit hoofdstuk, hoewel er ook zo nu en dan gebruik gemaakt zal worden van secundaire literatuur en bronmateriaal, voornamelijk in de vorm van krantenartikelen, welke online terug te vinden zijn. Als secundaire literatuur zijn publicaties als *Parlementaire geschiedenis van Nederland* van Bosmans en Van Kessel en *Nederland in de wereld* van Hellema nuttig ter ondersteuning. Het eerste werk is een overzicht van de belangrijkste naoorlogse politieke kwesties in Nederland, terwijl het tweede specifiek ingaat op het Nederlandse buitenlandse beleid. *Een doodgewoon kabinet* van Klaartje Peters is een standaardwerk wanneer het gaat over de periode Paars, terwijl *De macht van het idee* van Van der List uitvoerig ingaat op de VVD-standpunten aangaande buitenlands beleid. Ook de jaaroverzichten van het DNPP zijn bruikbare naslagwerken, omdat deze per jaargang ingaan op de belangrijkste politieke kwesties in Nederland. Ook deze zijn beschikbaar op de website van het DNPP.

De verkiezingsprogramma’s zijn als basis gekozen, omdat zij in principe de beloften belichamen die de partijen aan de kiezers maken en daarom een adequaat beeld zouden

⁴² J. DePlato, *American Presidential Power and the War on Terror: Does the Constitution Matter?* (New York 2015) 1.

⁴³ A. Dworkin, ‘Europe’s War on Terror’, *European Council on Foreign Relations*, 23 juni 2017, beschikbaar op: http://www.ecfr.eu/article/essay_europes_war_on_terror, geraadpleegd op 29 november 2017.

⁴⁴ J. Bosmans en A. van Kessel, *Parlementaire geschiedenis van Nederland* (Amsterdam 2011) 225.

moeten schetsen van de standpunten over buitenlands beleid. En hoewel deze verkiezingsprogramma's dus een goede indruk zouden moeten creëren van de gedachten van beide partijen over buitenlands beleid, is het ook een praktische keuze om vooral hierop te richten. Een totale studie van alle secundaire literatuur en alle uitlatingen van voornamelijk politici valt buiten de schaal van dit onderzoek.

Het vervolg van de studie is thematisch en chronologisch opgebouwd. Per hoofdstuk wordt stilgestaan bij een grote internationale gebeurtenis en wat de reacties van de VVD en D66 hierop waren. De verslagen van Tweede Kamerdebatten, welke beschikbaar zijn in de online database van Staten-Generaal Digitaal, zullen als bronmateriaal hiervoor de basis vormen. Relevante krantenartikelen en secundaire literatuur zullen een aanvulling vormen. Een valkuil hierbij is dat partijen als één entiteit, met één mening worden beschouwd en dat deze mening geuit wordt in de Tweede Kamer. Dit is waarschijnlijk niet altijd het geval, maar de Tweede Kamer vormt het hart van de Nederlandse democratie en een uitgebreider onderzoek valt buiten de schaal van deze studie. De internationale gebeurtenissen die geselecteerd zijn voor dit onderzoek zijn: De Duitse eenwording, het verdrag van Maastricht en de daarop volgende diepgang van de Europese integratie en als laatste 11 september 2001, met de daarop volgende ISAF-missie in Afghanistan. Dit is ook de volgorde waarin de hoofdstukken aan bod komen. Deze momenten zijn om uiteenlopende redenen geselecteerd. Hoofdstuk twee gaat over de Duitse kwestie. De eenwording begon volgens de historicus Peter Alter feitelijk al met de val van de Berlijnse Muur.⁴⁵ Tijdens de Koude Oorlog was Duitsland altijd verdeeld geweest in Oost en West, omdat men in de nasleep van de Tweede Wereldoorlog te bang was geweest voor de kracht van een herstelde Duitse staat. Nu de Koude Oorlog voorbij was, werd duidelijk dat een eventuele samensmelting haast onvermijdelijk was.⁴⁶ Echter, dit zou er wel toe leiden dat Duitsland de nieuwe economische en politieke machtsfactor zou zijn.⁴⁷ Hiermee werd de orde die aan de basis had gestaan van de Europese integratie, met een verdeeld Duitsland, volledig weggeslagen. De hereniging, welke uiteindelijk voltooid werd op 3 oktober 1990, is daarom ook nauw verbonden met het thema van Europese integratie, welke in hoofdstuk vier aan bod zal komen.⁴⁸ Ook in Nederland was de Duitse kwestie politiek gezien prominent aanwezig. De regering van

⁴⁵ P. Alter, *The German Question and Europe* (Londen 2000) 130.

⁴⁶ Ibidem, 130-131.

⁴⁷ A.G. Harryvan en J. van der Harst (red.), *Verloren consensus: Europa in het Nederlandse parlementaire politieke debat 1945-2013* (Amsterdam 2013) 155.

⁴⁸ W. van Meurs et. al., *Europa in alle staten: Zestig jaar geschiedenis van de Europese integratie* (Nijmegen, 2013) 192.

Lubbers werd in eerste instantie verrast door de snelheid waarmee de eenwording plaatsvond. De premier stond in principe ook vrij kritisch tegenover deze gebeurtenis; Hij was niet direct een voorstander.⁴⁹ Als voorwaarde stelde hij dat Duitsland dan lid moest blijven van de NAVO.⁵⁰ In februari 1990 steunden alle grote fracties minister van buitenlandse zaken Hans van den Broek toen hij vond dat er nog niet voldoende afspraken waren gemaakt om daadwerkelijk akkoord te gaan met de hereniging.⁵¹ Voor dit onderzoek is daarbij interessant dat D66 en VVD allebei vanuit een ander perspectief toch beiden sceptisch waren. D66 wilde als reactie op de samensmelting van Oost- en West-Duitsland de Europese integratie verder versnellen, terwijl de VVD volgens Van der List juist meer terug wilde kunnen vallen op het Atlantische bondgenootschap met de VS als veiligheidsgarantie.⁵²

Het verdrag van Maastricht, welke in februari 1992 werd ondertekend, betekende de oprichting van de Europese Unie (EU). Hierbij werd ook de basis gelegd voor de monetaire unie, waaruit de euro is ontstaan, en voor de EU zoals die vandaag de dag bestaat.⁵³ Anno 2018 verschillen de VVD en D66 van mening over de te bevorderen koers van Europa en is het nog altijd een heikel onderwerp van debat.⁵⁴ De Nederlandse regering drong tijdens de onderhandelingen voor het verdrag in eerste instantie aan op een verdere federalisering van Europa, waarbij er meer macht naar de Europese instellingen in Brussel zou gaan.⁵⁵ Interessant voor dit onderzoek is dat D66 deze koers steunde, terwijl de VVD hier argwanend tegenover stond.⁵⁶ Van der List geeft aan dat de VVD voorstander was van het Europese integratietraject, maar er groeide ook tegenzin tegen het verlies van nationale soevereiniteit aan de EU.⁵⁷

Als laatste hoofdstuk voor de conclusie komt 11 september 2001 en de daarop volgende reacties vanuit de Nederlandse politiek, inclusief de steun voor de Amerikaanse inval in Afghanistan. De impact van deze gebeurtenissen zijn niet te overschatten. Een onderzoek van *Time* uit 2016 wees uit dat de meeste lezers de aanslagen van 11 september

⁴⁹ Hellema, *Nederland in de wereld*, 352.

⁵⁰ *Ibidem*, 353.

⁵¹ R. Meines, 'Tweede Kamer deelt onvrede over Duitse eenwording', *NRC*, 21 februari 1990, beschikbaar op: <https://www.nrc.nl/nieuws/1990/02/21/tweede-kamer-deelt-onvrede-over-duitse-eenwording-6924024-a1051681>, geraadpleegd op 3 december 2017.

⁵² Harryvan en Van der Harst (red.), *Verloren consensus*, 155; Van der List, *De macht van het idee*, 402.

⁵³ Van Meurs et. al., *Europa in alle staten*, 196.

⁵⁴ H. Vollaard en G. Voerman, 'Nederlandse partijen over Europese integratie: van eenheidsworst naar splijtzwam?', *Internationale Spectator*, Vol. 71, Nr. 2 (2017).

⁵⁵ Harryvan en Van der Harst (red.), *Verloren consensus*, 157-158.

⁵⁶ *Ibidem*.

⁵⁷ Van der List, *De macht van het idee*, 413.

als de grootste historische gebeurtenis uit hun leven zagen.⁵⁸ Eerder is al besproken dat dit moment het begin van een nieuw tijdperk inluidde. Ook in Nederland zien diverse auteurs de invloed van de aanslagen op de binnenlandse politiek. Zo bracht het bijvoorbeeld de discussie over integratie in een stroomversnelling, aldus Aerts et. al. in *Land van kleine gebaren*.⁵⁹ Bosmans en Van Kessel onderschrijven dit in *Parlementaire geschiedenis van Nederland*.⁶⁰ Zoals hierboven ook al besproken, droeg dit ook bij aan de opkomst van Pim Fortuyn en de ontsparing van het tweede Paarse kabinet.⁶¹

Naast deze drie momenten zijn er ook nog andere belangrijke internationale gebeurtenissen die aan bod hadden kunnen komen, maar dit past niet binnen de schaal van dit onderzoek. Daarom is ervoor gekozen om het bij deze drie te houden, op basis van de hiervoor besproken overwegingen. De literatuurlijst van deze studie is tot stand gekomen door middel van een uitgebreide zoektocht, waarbij een aantal werken als beginpunt zijn genomen. Van daaruit zijn de literatuurlijsten achterin die specifieke publicaties gebruikt, om zo tot nieuwe bronnen en secundaire literatuur te komen. Voor het Nederlandse buitenlandse beleid is dit *Nederland in de wereld* van Hellema, terwijl *De macht van het idee* van Van der List dit is voor de VVD en buitenlands beleid. Voor literatuur over D66 is *Tussen ideaal en illusie* van Van der Land gebruikt en *Een doodgewoon kabinet* van Peters is het standaardwerk over de twee Paarse kabinetten. Voor het hoofdstuk over de Europese Unie in het Nederlandse politieke debat is *Verloren consensus* van Harryvan en Van der Harst een zeer geschikte en gedetailleerd werk. *Parlementaire geschiedenis van Nederland* van Bosmans en Van Kessel is als algemeen boek over de Nederlandse politieke geschiedenis als uitgangspunt genomen.

⁵⁸ O.B. Waxman, 'Americans Rank These 10 Historic Events as Most Important in their Lifetimes', *Time*, 15 december 2016, beschikbaar op: <http://time.com/4602036/pew-significant-historic-events-americans-lifetimes/>, geraadpleegd op 4 december 2017.

⁵⁹ R. Aerts et. al., *Land van kleine gebaren: Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-2012* (Amsterdam 2013) 355.

⁶⁰ Bosmans en Van Kessel, *Parlementaire geschiedenis van Nederland*, 225.

⁶¹ Peters, *Een doodgewoon kabinet*, 238.

Verkiezingsprogramma's 1989-2002

Inleiding

In dit hoofdstuk wordt ingegaan op de verschillen tussen de verkiezingsprogramma's voor alle Tweede Kamerverkiezingen van 1989, 1994, 1998 en 2002. Gekeken wordt naar de standpunten over buitenlands beleid en de verschillen daarin tussen D66 en de VVD. Het hoofdstuk sluit af met een conclusie, waarin de resultaten geanalyseerd en besproken worden.

1989: Mensenrechten en internationale samenwerking in een veranderende wereld

In de periode 1989-2002 hebben er viermaal verkiezingen plaatsgevonden voor de Tweede Kamer: 1989, 1994, 1998 en 2002. Per verkiezingsjaar waren er verschillende politieke thema's die de boventoon voerden. In 1989 kwam het kabinet-Lubbers II van VVD en CDA ten val. In 1986 hadden deze twee partijen na een succesvolle eerste periode besloten met elkaar door te willen. Echter, in 1986 had de VVD negen zetels verloren ten opzichte van vier jaar eerder, terwijl het CDA er in dat jaar negen zetels bij kreeg vergeleken met 1982. Waar de verhouding in Lubbers I 36-45 in het voordeel van het CDA was geweest, werd dat nu 27-54. De slechte uitslag van 1986 tastte de verhoudingen binnen de VVD aan. Het verlies werd politiek leider Ed Nijpels aangerekend en hij werd gepasseerd voor een nieuw vicepremierschap.⁶² Daarna werd het zoeken naar een nieuwe fractievoorzitter, waarbij Rudolf de Korte de duidelijke favoriet was, maar hij werd vicepremier in Lubbers II.⁶³ In deze rol wordt hij later op de vingers getikt door de premier wanneer hij zich sceptisch uitlaat over een bezoek van koningin Beatrix aan de Japanse keizer Hirohito, die deze rol ook vertolkte tijdens de Tweede Wereldoorlog.⁶⁴ Dit maakte het een gevoelige kwestie, omdat velen hem als een oorlogsmisdadiger zagen. Mede door dit incident, maar ook door algemene frustratie over de almacht van de christendemocraten, begon zich binnen de VVD een sterk anti-CDA gevoel te ontwikkelen. In *Een doodgewoon kabinet* ziet Peters hier zelfs het begin van het Paarse kabinet ontstaan, met name ook omdat de PvdA in het kabinet-Lubbers III hetzelfde zou gaan ervaren als de VVD had bij Lubbers II.⁶⁵

De VVD en het CDA kwamen in het tweede kabinet van Lubbers de geschillen niet

⁶² Bosmans en Van Kessel, *Parlementaire geschiedenis van Nederland*, 174.

⁶³ Vermeulen, *De liberale opmars*, 185-187.

⁶⁴ *Ibidem*, 192-193.

⁶⁵ Peters, *Een doodgewoon kabinet*, 26-28.

meer te boven en uiteindelijk struikelt de coalitie over het zogeheten reiskostenforfait.⁶⁶ Nieuwe verkiezingen zouden worden gehouden op 6 september 1989. Ook bij D66 is het in de aanloop naar de verkiezingen van 1989 onrustig geweest. In 1985 werd duidelijk dat de partij haar *raison d'être* kwijt was.⁶⁷ Jan Terlouw was weg als politiek leider, de partij daalde in de peilingen en het politiek revolutionaire aspect was verdwenen. Voor de leden zat er niets anders op dan Hans van Mierlo, de oprichter en eerste lijsttrekker van de partij, vragen om terug te keren. Hij leidde een heropleving van de partij in en in 1986 steeg het aantal zetels van D66 van zes naar negen. In de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van 1989 zet het herstel van D66 zich ook in bij verkiezingen voor het Europees Parlement en voor Provinciale Staten.⁶⁸ Om deze reden achtte Van Mierlo het vroegtijdige einde van Lubbers II niet onwelkom.⁶⁹

De campagne van 1989 zou vooral als tam de boeken in gaan.⁷⁰ D66 won drie zetels en kwam uit op negen, terwijl de VVD, na het verlies drie jaar eerder, nu terugzakte van 27 naar 22. Samen kwamen de partijen in de oppositie, omdat de PvdA de nieuwe regeringspartner werd van het CDA. Ondanks het feit dat buitenlands beleid tijdens de periode voorafgaand aan de verkiezingen geen prominente rol speelde in het publieke debat – het was immers nog voor de val van de Berlijnse Muur -, werd er in de partijprogramma's wel degelijk ruimschoots aandacht aan besteed. D66 noemde buitenlandse kwesties zelfs in hun visie voor Nederland, terwijl zij in elk hoofdstuk van hun verkiezingsprogramma ook aandacht besteedden aan Europa en hoe de gang van zaken in Brussel gerelateerd was aan hun beleidsvoorstellen. Voor dit onderzoek wordt echter alleen in gegaan op het specifieke hoofdstuk over buitenlands beleid. De VVD benoemde Europa alleen bij hun voorstellen voor het sociaaleconomische beleid. Ook hier is er voor dit onderzoek voor gekozen om uitsluitend in te gaan op het hoofdstuk waarin de liberalen hun internationale beleidsvoorstellen presenteerden.

Waar de VVD de nadruk legde op het belang van een stabiele en evenwichtige wereldorde, zag D66 juist een veranderende wereld, met de bijbehorende kansen en bedreigingen.⁷¹ Zij wezen op de ontspanning van de Koude Oorlog in Oost Europa, maar ook

⁶⁶ Vermeulen, *De liberale opmars*, 201-204.

⁶⁷ Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 239.

⁶⁸ *Ibidem*, 250-254.

⁶⁹ *Ibidem*, 255.

⁷⁰ P. Lucardie en G. Voerman, 'Kroniek 1989: overzicht van partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1989', *DNPP Jaarboek 1989* (Groningen 1990) 17.

⁷¹ *Een kansvolle toekomst*, VVD verkiezingsprogramma 1989-1993, 47; *Een schoon land, een helder bestuur*, D66 verkiezingsprogramma 1989-1993, 53.

op de hierdoor veranderende relatie tussen de VS en West Europa. De NAVO diende volgens D66 niet langer puur militair te zijn, maar juist meer aandacht te hebben voor civiele operaties.⁷² Deze visie werd nog eens extra ondersteund door aan te geven dat men bij D66 vond dat Nederland ruimhartig bij moest dragen aan VN-vredesmissies. De Europese integratie moest kracht bijgezet worden door te werken aan een eenduidig Europees buitenlands beleid, op supranationaal niveau en er moest meer aandacht komen voor Europese regio's in het EG-beleid. Brussel moest dus niet louter uit lidstaten bestaan.⁷³ Verder schonk de partij ruime aandacht aan democratisering en mensenrechten in het buitenland. Prominente voorbeelden hiervan waren de oproep tot een ontmanteling van het Apartheidsregime en het toewerken naar een vrede tussen Israël en Palestina. Ontwikkelingshulp werd gezien als een kwestie van solidariteit en een absolute noodzaak. Als laatste pleitte D66 nadrukkelijk voor gelijktijdige ontwapening en toenadering tot de Sovjet Unie. Daarom stelde de partij ook een verlaging van het defensiebudget voor in het verkiezingsprogramma.⁷⁴

In grote lijnen vertoonden de standpunten van de VVD op het gebied van buitenlands beleid grote gelijkenissen met die van D66. Zo zagen de liberalen ook de noodzaak in van ontwikkelingshulp, wilden ook zij de Europese integratie bevorderen en onderkenden zij het belang van internationale instituties als de NAVO en de VN voor het Nederlandse belang.⁷⁵ Ook de VVD was voor het bevorderen van mensenrechten en het boycotten van het Zuid-Afrikaanse Apartheidsregime. Inzake de situatie in het Midden-Oosten koos de VVD nadrukkelijker dan D66 de zijde van Israël. De PLO moest eerst het Israëliëse bestaansrecht erkennen, voordat de liberalen vredesbesprekingen zinvol achtten.⁷⁶ Een ander verschil tussen beide partijen is dat de VVD de rol van de NAVO bevestigde in het eigen programma, terwijl D66 duidelijk had aangegeven dat het takenpakket zou moeten worden uitgebreid naar meer humanitaire en civiele operaties. Dit laatste was voor de VVD duidelijk van minder belang.⁷⁷ Waar de VVD duidelijk meer aandacht aan besteedde in het programma dan D66, was internationale economische samenwerking. Dit was voor de liberalen een heel belangrijk onderdeel van een degelijk Nederlands buitenlands beleid en een dergelijke samenwerking moest ook de basis blijven vormen voor de Europese integratie, zoals het dit ooit had gedaan.⁷⁸

⁷² D66 verkiezingsprogramma 1989-1993, 55.

⁷³ Ibidem, 53-54.

⁷⁴ Ibidem, 56-59.

⁷⁵ VVD verkiezingsprogramma 1989-1993, 47-49.

⁷⁶ Ibidem, 51.

⁷⁷ Ibidem, 47-48.

⁷⁸ Ibidem, 49-50.

In principe waren de verschillen tussen D66 en de VVD qua standpunten omtrent buitenlands beleid dus niet heel erg groot in 1989. De liberalen waren iets conservatiever in die zin dat zij graag een stabiele wereldorde zagen en daarom wilden zij ook niet tornen aan de rol van de NAVO en wilden zij ook pas spreken over vrede in het Midden-Oosten wanneer de PLO het bestaansrecht van de staat Israël zou onderschrijven. D66 was iets meer gericht op het inspelen op de in gang zijnde veranderingen die wereldwijd speelden. Voor hen lag het speerpunt meer bij zaken als ontwapening en een humanitair buitenlands beleid, gericht op meer samenwerking. De VVD hechtte net wat meer aan de internationale veiligheid. Als laatste richtten zij zich ook meer op het belang van economische samenwerking, zowel binnen als buiten de Europese Gemeenschap, terwijl D66 meer sprak over politieke samenwerking.

1994: Het belang van internationale instituties en samenwerking

Omdat het kabinet-Lubbers III de volledige rit uitzat, kwamen er pas in mei 1994 nieuwe verkiezingen. Dat jaar was politiek sowieso speciaal, omdat er drie verkiezingen plaatsvonden. Naast die voor de Tweede Kamer waren dat de verkiezingen voor de gemeenteraad en het Europees Parlement. Al voordat de kiezers naar de stembus gingen om te stemmen over een nieuwe Tweede Kamer, werd duidelijk dat de coalitiepartijen CDA en PvdA een nederlaag zonder weerga zouden lijden.⁷⁹ Twee maanden eerder was dit al het geval bij de gemeenteraadsverkiezingen, terwijl ook de peilingen ongunstig waren.⁸⁰ Binnen het CDA waren de spanningen omtrent de opvolging van Lubbers opgelopen en de PvdA moest onder meer zwaar boeten voor de opstelling van de partij tijdens de WAO-crisis in 1991.⁸¹ Voor de VVD en D66 waren de verwachtingen juist weer zeer hoog gespannen. D66-lijsttrekker Hans van Mierlo heeft zelfs nog een tijdje bovenaan gestaan in de peilingen bij de vraag wie de meest geschikte kandidaat voor het premierschap was. Hierin was hij verwickeld in een strijd met PvdA-leider Wim Kok.⁸² De VVD had juist een roerige periode achter zich gelaten en de rijen waren inmiddels gesloten achter politiek leider Frits Bolkestein. Vooral met zijn opmerkingen rondom integratie en vluchtelingen wist Bolkestein flink wat mensen op de kast te jagen en het publieke debat te sturen.⁸³

Internationaal was de context ten opzichte van de vorige Tweede Kamerverkiezingen

⁷⁹ Bosmans en Van Kessel, *Parlementaire geschiedenis van Nederland*, 195.

⁸⁰ Ibidem; De uitslagen van de gemeenteraadsverkiezingen van 1994 zijn terug te vinden op: <https://www.verkiezingsuitslagen.nl/verkiezingen/detail/GR19940203>, geraadpleegd op 31 december 2017.

⁸¹ Peters, *Een doodgewoon cabinet*, 42-43.

⁸² Ibidem, 43.

⁸³ Vermeulen, *De liberale opmars*, 226.

aanzienlijk veranderd. Sinds september 1989 was de Berlijnse Muur gevallen, was de Sovjet-Unie opgehouden te bestaan, was Duitsland herenigd, had het verdrag van Maastricht geleid tot de oprichting van de Europese Unie, was er toenadering ontstaan tussen Israël en de Palestijnen en woedde er een heftige oorlog in voormalig Joegoslavië, met name in Bosnië. Wereldleiders als Gorbatsjov, Reagan, Bush sr. en Thatcher waren van het toneel verdwenen. Dit zorgde ervoor dat buitenlands beleid ook nadrukkelijker in de partijprogramma's van zowel de VVD als D66 naar voren kwam. Er werd gesproken van een nieuw tijdperk in een snel veranderde wereld sinds 1989.⁸⁴ Beide partijen beginnen hun programma met een verwijzing hiernaar, maar de VVD gaat al snel over op binnenlandse zaken. D66 staat veel uitgebreider stil bij de historische veranderingen van de recente jaren.⁸⁵ Dit verschil hoeft op zich nog niet veel te zeggen, want het programma van de liberalen was gewoon aanmerkelijk korter, dus er was wellicht voor gekozen om compacter te blijven in de standpunten. De VVD had daarentegen wel een kernboodschap van een aantal regels, waarin het uiteenzette wat de prioriteiten waren op het gebied van buitenlands beleid:

“Het buitenlands beleid, voorgestaan door de VVD, dient de waarden en belangen van Nederland. Vrede, vrijheid en veiligheid staan bovenaan. Bij vrijheid horen democratie en de rechten van de mens. Bij vrede en veiligheid horen niet alleen defensie, maar ook vredesoperaties. De bestrijding van armoede en internationale milieuvervuiling zijn eveneens belangrijke taken in het internationaal beleid. Het bevorderen van de welvaart in de wereld vergroot de politieke stabiliteit. Voor een open economie als de onze, is vrijhandel van levensbelang.”⁸⁶

Het is opvallend dat dit een actieve en naar buiten gerichte boodschap is, waarin de partij zich sterk maakte voor een constructieve Nederlandse rol op het wereldtoneel. Dit is ook in zekere zin een breuk met 1989, toen de VVD nog geen voorstander was van vredesoperaties internationaal. Zelfs milieuvervuiling en internationale armoede waren nu meegenomen in het prioriteitenlijstje van de liberalen. De nieuw opgerichte Europese Unie (EU) moest hier een assertieve rol in oppakken, aldus het verkiezingsprogramma.⁸⁷ Hierbij meende de partij wel dat de EU niet over allerlei zaken zou moeten gaan, die ook binnenlands opgepakt zouden kunnen worden. Specifiek werden onderwijs, gezondheid en cultuur genoemd.⁸⁸ Verder vond

⁸⁴ *Nederland moet weer aan de slag*, VVD Verkiezingsprogramma 1994-1998, 1.

⁸⁵ *Ruimte voor de toekomst*, D66 Verkiezingsprogramma 1994-1998, 1.

⁸⁶ *Nederland moet weer aan de slag*, 27.

⁸⁷ *Ibidem*.

⁸⁸ *Ibidem*.

de VVD het belangrijk om landen in het voormalige Oostblok te helpen met ontwikkelen, vooral door het wegnemen van handelsbarrières. Bij eventuele ontwikkelingshulp was de doeltreffendheid de belangrijkste factor om te bepalen of het noodzakelijk was.⁸⁹

D66 had in het eigen verkiezingsprogramma niet een soort statement vergelijkbaar met dat van de VVD. Wel was duidelijk dat zij veel nadruk legden op internationale instituties en de democratische legitimiteit daarvan in het bijzonder.⁹⁰ Dit sloot aan bij hun standpunten over binnenlands bestuur:

*“Niet alleen nationaal maar ook internationaal is bestuurlijke vernieuwing noodzakelijk. Het doel daarbij is het vergroten van de effectiviteit en doorzichtigheid van internationale samenwerkingsverbanden en een vergroting van het democratisch gehalte, waar mogelijk. Voor het stelsel van de Verenigde Naties geldt meer in het bijzonder dat de bestaande regionale structuur zal moeten worden geactiveerd.”*⁹¹

In deze passage is duidelijk weergegeven wat de belangrijkste items waren voor D66 wat betreft buitenlands beleid: Het versterken van internationale instituties door ze een meer democratisch karakter te geven. Sowieso wilde de partij meer en meer internationaal samenwerken: *“Nederland moet maximaal gebruik blijven maken van de mogelijkheden die de Europese, Atlantische en mondiale samenwerkingsverbanden bieden om tot een gestructureerde vorm van samenwerking te komen.”*⁹²

Een duidelijk verschil met de VVD was dat D66 voor onvoorwaardelijke Europese integratie ging, zonder waarschuwing tegen te veel macht voor Brussel. Immers, overal in Europa werd men met min of meer gelijke problemen geconfronteerd, zo redeneerde de partij.⁹³ De rol van het Europees Parlement moest hierbij dan wel belangrijker gemaakt worden, iets dat natuurlijk aansloot bij de drang naar democratische legitimiteit van de EU. De EU moest volgens D66 zelfs een plaats krijgen in de VN Veiligheidsraad, in ruil voor de zetels van Frankrijk en Groot-Brittannië.⁹⁴ Dit is niet iets dat bij de VVD naar voren kwam. Wel waren beide partijen het eens over de noodzaak van vrijhandel, een typisch liberaal thema. Hier zou iedereen beter van worden, zo redeneerden zowel de VVD als D66.

In de verkiezingsprogramma's voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1994 richtten beide partijen zich vooral op internationale instituties in een veranderde wereld sinds 1989.

⁸⁹ Ibidem, 28.

⁹⁰ *Ruimte voor de toekomst*, 87.

⁹¹ Ibidem, 88.

⁹² Ibidem.

⁹³ Ibidem, 89.

⁹⁴ Ibidem, 91.

Bij D66 werd dit explicieter uiteengezet, waarbij democratische legitimiteit van de diverse organisaties het belangrijkste punt was. Wat de VVD betreft, viel op dat de partij sinds de vorige verkiezingen veranderd was qua opvatting ten aanzien van civiele missies in het buitenland. Daarnaast werd, evenals in 1989, het belang van internationale vrijhandel aangestipt als cruciaal voor het Nederlands belang. D66 onderschreef dit belang ten zeerste. Wat ook opmerkelijk was in de beide programma's ten opzichte van vijf jaar eerder, was het verschil in wat er toen wel benoemd werd en nu niet meer. Cruciale veiligheidsthema's, zoals de situatie tussen de Israëli's en de Palestijnen of de Sovjet-Unie waren verdwenen, maar hier waren ook geen nieuwe bedreigingen voor teruggekomen, in beide programma's niet, terwijl dat in 1989 vrij uitgebreid het geval was geweest. Dit zegt wellicht veel over de veranderde internationale context.

1998: Onenigheid over Europa

Deze internationale veranderingen waren vier jaar later, in 1998 lang niet zo groot vergeleken met de periode 1989-1994. Amerika was uitgegroeid tot de enige supermacht ter wereld en het land trok zich daarbij niet altijd iets aan van de VN Veiligheidsraad.⁹⁵ De oorlog in Bosnië was door middel van de Dayton akkoorden beëindigd, maar daarmee was er nog geen einde gekomen aan de conflicten in het voormalige Joegoslavië, want Kosovo was het nieuwe twistpunt geworden. De voorbereidingen voor de Europese Monetaire Unie (EMU) waren in volle gang, terwijl in sommige grote landen aanzienlijke politieke verschuivingen hadden plaatsgevonden.⁹⁶ Tony Blair was in Groot-Brittannië premier geworden met zijn 'Third Way', een politieke filosofie gebaseerd op pragmatisme, terwijl Frankrijk na bijna vijftien jaar afscheid had genomen van François Mitterrand als president.⁹⁷ In zijn plaats was Jacques Chirac gekomen en ook hij was, net als Blair, een groot voorstander van de Europese integratie.⁹⁸

In 1998 was de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen, net als in 1994, lang. Dit kwam doordat er twee maanden daarvoor verkiezingen voor de gemeenteraad werden gehouden. D66 was hierbij één van de grote verliezers gebleken, omdat zij zich te weinig

⁹⁵ Hellema, *Nederland in de wereld*, 389.

⁹⁶ *Ibidem*, 392.

⁹⁷ T. Judt, *Postwar: A History of Europe Since 1945* (New York 2005) 794-795.

⁹⁸ 'French Embrace Dream of Closer EU Integration', *Politico*, 1 mei 1996, beschikbaar op: <https://www.politico.eu/article/french-embrace-dream-of-closer-eu-integration/>, geraadpleegd op 1 januari 2018.

hadden weten te profileren in de jaren daarvoor.⁹⁹ Zij verloren meer dan de helft van hun zetels in de gemeenteraden. De Tweede Kamerverkiezingen zouden duidelijk ook zwaar gaan worden voor D66. De twee andere coalitiegenoten, PvdA en VVD, gingen met elkaar de strijd aan om welke partij de grootste zou worden. Wim Kok daagde Bolkestein zelfs uit om zich hardop uit te spreken over een mogelijk premierschap.¹⁰⁰ Dit deed hij vermoedelijk omdat hijzelf populair was bij veel kiezers, terwijl niet iedereen in de VVD-leider een geschikte premier zag.¹⁰¹ De PvdA had eigenlijk maar één overkoepelend thema tijdens de verkiezingen: Kok moest zijn werk als premier voort kunnen zetten.¹⁰² In de uitslag wonnen de PvdA en de VVD zoals verwacht flink, met acht en zeven zetels respectievelijk, terwijl D66 tien zetels verloor. De verdeling in het tweede Paarse kabinet was vervolgens 45 voor de PvdA, 38 voor de VVD en 14 voor D66. Vier jaar eerder was dat nog 37, 31, 24 geweest.

Hoewel buitenlands beleid geen groot thema was tijdens de verkiezingscampagne, kwam het uiteraard wel aan bod in de partijprogramma's van D66 en de VVD. Net als vier jaar eerder begint de VVD met een kort statement, waarin de kerndoelstelling van het buitenlands beleid geformuleerd wordt:

*“In het buitenlands beleid moet de overheid niet alleen opkomen voor het nationaal belang en de politiek en een effectief beleid voor ontwikkelingssamenwerking voeren. Ons nationale belang bestaat in het verschaffen van veiligheid aan de burgers en verdediging van ons grondgebied, de bescherming van de fundamentele waarden van de samenleving en het bevorderen van de economische belangen van het land.”*¹⁰³

Internationale missies waren niet meer de primaire zorg wat betreft het buitenlands beleid, aldus de VVD. Veiligheid gold alleen voor het eigen grondgebied, evenals de fundamentele waarden van de samenleving. De NAVO bleef de hoeksteen van de Nederlandse veiligheid, aldus de liberalen, en toetreding kon alleen voor landen als dit het bondgenootschap niet uit balans hielp. Op Europees gebied wilde de VVD vooral een uitbreiding van de interne markt, maar alles diende wel op basis van een draagvlak binnen de Nederlandse samenleving te gebeuren.¹⁰⁴ Dit was leidend voor de partij en ze waren ook nog niet echt een voorstander van directe verdere uitbreiding. Nationale gevoelens en belangen stonden ook binnen de EU nog

⁹⁹ B. de Boer et. al., 'Kroniek 1998: Overzicht van alle partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1998', *DNPP Jaarboek 1998* (Groningen 1999) 15.

¹⁰⁰ *Ibidem*, 18.

¹⁰¹ Peters, *Een doodgewoon kabinet*, 180-181.

¹⁰² *Ibidem*, 180.

¹⁰³ *Investeren in uw toekomst*, VVD Verkiezingsprogramma 1998-2002, 41.

¹⁰⁴ *Ibidem*, 41-42.

altijd voorop voor de VVD.¹⁰⁵ Verdere specifieke bedreigingen worden niet benoemd, net als in 1994. In 1989 was dit nog wel het geval.

Voor D66 stond op het gebied van buitenlands beleid Europese integratie centraal. De EU moest ook bevoegdheid krijgen om als diplomatieke dienst op te treden buiten Europa:

*“Steeds meer zaken worden op Europees niveau besloten. In het Verdrag van Maastricht zijn een aantal grote stappen gezet die nu pas hun uitwerking krijgen. D66 kiest voor de Europese Unie als kader voor het binnenlands en het buitenlands beleid.”*¹⁰⁶

Hoewel D66 hier al in 1989 voor pleitte, was dit een vrij ongebruikelijk standpunt en hiermee week D66 duidelijk af van de VVD-lijn, omdat die laatsten meer zagen in soevereiniteit van de lidstaten en de nationale belangen die op Europees niveau de prioriteit hadden. Wat betreft de uitbreiding van de Europese Unie koos D66 voor een snelle toetreding van de Oost-Europese landen.¹⁰⁷ Ook dit week af van het VVD-standpunt, omdat de liberalen niet direct voorstander waren van uitbreiding op korte termijn. De rest van het programma van D66 ging wat betreft het buitenlands beleid voornamelijk over ontwikkelingshulp en internationale samenwerking.¹⁰⁸ Dit waren geen nieuwe thema's en ook voor de VVD waren deze belangrijk, hoewel ze minder prioriteit genoten dan bij D66. De liberalen waren hierin wel wat zuiniger dan D66. Zij wilden 0,7 procent van het BNP besteden aan ontwikkelingshulp, conform de internationale norm.¹⁰⁹ D66 wilde 0,8 procent van het BNP en daarnaast stelde de partij voor om de VN steviger te financieren.¹¹⁰ Beide partijen wilden geen financiële hulp bieden aan landen waar de mensenrechten geschonden werden. Voor D66 hoefde de NAVO verder niet langer de hoeksteen van de Nederlandse veiligheid te zijn. Deze verantwoordelijkheid moest bij de EU komen te liggen.¹¹¹ Ook hier week de partij dus af van het standpunt van de VVD.

Waar de verkiezingsprogramma's van 1989 en 1994 op de belangrijkste punten grotendeels gelijkgestemd waren, met hier en daar wat meningsverschillen, leken de beide partijen het in 1998 over één zeer prominent onderwerp behoorlijk oneens te zijn: Europa en Europese integratie. Weliswaar waren allebei wel voorstander van het concept van de EU, maar de VVD was geen voorstander van snelle uitbreiding, iets dat D66 wel nadrukkelijk was

¹⁰⁵ Ibidem, 42.

¹⁰⁶ *Bewogen in beweging*, D66 Verkiezingsprogramma 1998-2002, 71.

¹⁰⁷ Ibidem, 72.

¹⁰⁸ Ibidem, 77-79.

¹⁰⁹ *Investeren in uw toekomst*, 43

¹¹⁰ *Bewogen in beweging*, 76.

¹¹¹ Ibidem, 73.

in het eigen programma. Daarnaast was D66 voor een diplomatieke Europese dienst, welke een buitenlands beleid zou moeten voeren namens alle lidstaten, terwijl de VVD juist pleitte voor het vooropstellen van het nationale belang in Brussel. Ook wilde de partij de veiligheid van Nederland gegarandeerd zien door de NAVO, terwijl D66 deze verantwoordelijkheid juist door wilde schuiven naar de EU. Dit moest het begin zijn van een Europese defensiemacht. Wat betreft ontwikkelingshulp was D66 iets ruimhartiger dan de VVD, maar beide partijen vonden mensenrechtenschendingen een cruciale factor bij het bepalen van wie er wel of geen financiële ondersteuning kreeg. Hier was dus ook sprake van continuïteit, want allebei gaven ze dit onderwerp ook al ruime aandacht in 1989 en 1994.

2002: In de schaduw van 11 september

2002 zou de geschiedenis ingaan als één van de roerigste verkiezingsjaren in Nederland sinds de Tweede Wereldoorlog.¹¹² Dit leidde er zelfs toe dat het opkomstpercentage bijna zes procentpunten hoger lag dan vier jaar eerder.¹¹³ Centraal in deze campagne stond de opkomst van Pim Fortuyn. In zijn *Puinhoppen van acht jaar Paars* had hij felle kritiek geuit op het immigratiebeleid van Nederland, iets dat Bolkestein eerder ook al had gedaan. Fortuyn ging hierin echter nog een stap verder toen hij de islam in een interview met de *Volkskrant* een achterlijke cultuur noemde.¹¹⁴ Uiteindelijk zou de lijsttrekker van de LPF vlak voor de Tweede Kamerverkiezingen van 15 mei worden doodgeschoten. Desalniettemin won zijn partij 26 zetels, terwijl het CDA de grootste werd met 43 zetels. De Paarse partijen verloren flink: De VVD zakte van 38 naar 24, de PvdA van 45 naar 23 en D66 van 14 naar 7. Een klein jaar eerder wees niets erop dat het kabinet-Kok zo hard afgestraft zou worden. In augustus 2001 stonden de PvdA en de VVD beiden op veertig zetels in de peilingen.¹¹⁵ Het CDA was toen nog nergens te bekennen en de LPF bestond nog niet.¹¹⁶

Experts zouden de oorzaak voor deze omslag later leggen bij de gebeurtenissen van 11 september 2001. Op deze dag veranderde de wereld en vanaf toen begon men in het westen de

¹¹² R. Aerts et. al., *Land van kleine gebaren*, 365.

¹¹³ 'Tweede Kamerverkiezingen 2002', *Parlement & Politiek*, beschikbaar op: https://www.parlement.com/id/vh8lnhrp8wsx/tweede_kamerverkiezingen_2002, geraadpleegd op 3 januari 2018.

¹¹⁴ F. Poorthuis en H. Wansink, 'Pim Fortuyn op herhaling: De islam is een achterlijke cultuur', *Volkskrant*, 9 februari 2002, beschikbaar op: <https://www.volkskrant.nl/binnenland/pim-fortuyn-op-herhaling-de-islam-is-een-achterlijke-cultuur~a611698/>, geraadpleegd op 3 januari 2018.

¹¹⁵ Peters, *Een doodgewoon kabinet*, 235.

¹¹⁶ Bosmans en Van Kessel, *Parlementaire geschiedenis van Nederland*, 226.

islamitische cultuur en religie als een bedreiging voor westerse waarden te zien.¹¹⁷ Direct de volgende dag, op 12 september, werd voor het eerst in de geschiedenis van de NAVO artikel 5 geactiveerd.¹¹⁸ Dit artikel stelt dat een aanval op één van de lidstaten een aanval op allen is en vormt de grondslag van het Atlantische bondgenootschap.¹¹⁹ Nederland stemde hier aarzelend mee in, nadat duidelijk was geworden dat het louter een symbolische waarde had en geen directe consequenties voor de Nederlandse krijgsmacht.¹²⁰ Later zou men toch loyaal meedoen met de Amerikaanse strijd tegen de Taliban in Afghanistan.

De context van het Nederlandse veiligheidsbeleid was sowieso veranderd sinds 1998. Tsjechië, Polen en Hongarije waren inmiddels toegetreten tot de NAVO en in 1999 had de EU besloten om een eigen militair vermogen op te bouwen, dat zelfstandig in staat moest zijn om aan crisisbeheersing te doen.¹²¹ Ondertussen was op het gebied van Europese integratie ook al besloten om over te gaan op de euro en waren de toelatingsgesprekken voor landen uit het voormalige Oostblok in een ver gevorderd stadium.¹²² Verder had in 1999 een gezamenlijke actie van de NAVO plaatsgevonden tegen het regime van Slobodan Milosevic in Joegoslavië en bleef de schaduw van het drama in Srebrenica, waarbij in 1995 duizenden moslimmannen vermoord werden door Bosnische Serviërs, over de Nederlandse politiek hangen.¹²³ Een rapport van het NIOD hierover zou uiteindelijk zelfs het kabinet-Kok II doen vallen, een maand voor de geplande verkiezingsdatum.

Gezien de aard van deze internationale gebeurtenissen is het verwonderlijk om te constateren dat er in het programma van de VVD voor de Tweede Kamerverkiezingen van 2002 weinig veranderingen waar te nemen waren ten opzichte van vier jaar eerder. Weliswaar pleitte de partij voor een verhoging van het defensiebudget, om internationale verplichtingen aan te kunnen gaan op het gebied van crisisbeheersing, maar hierbij ging het slechts om 0,1 procent van het BNP.¹²⁴ Ook in 2002 sprak de VVD zich uit voor samenwerking met andere landen en het belang van instituties als de NAVO en de VN. Opvallend is wel dat er speciaal gesproken wordt over samenwerking met de Verenigde Staten ter bevordering van de internationale veiligheid, wat, gezien het feit dat dit vier jaar eerder niet zo was, te maken zou

¹¹⁷ Ibidem, 225.

¹¹⁸ Hellema, *Nederland in de wereld*, 409.

¹¹⁹ 'Collective Defence – Article 5, NATO, 22 maart 2017, beschikbaar op: https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_110496.htm, geraadpleegd op 4 januari 2018.

¹²⁰ Hellema, *Nederland in de wereld*, 409.

¹²¹ Ibidem, 405.

¹²² Ibidem, 392-393.

¹²³ Ibidem, 404-405.

¹²⁴ *Ruimte, respect & vooruitgang*, VVD Verkiezingsprogramma 2002, 49.

kunnen hebben met de gebeurtenissen van 11 september.¹²⁵ Echter, dit is gezien de trend sinds 1989 geen echte verandering van het VVD-standpunt.

Waar de VVD wel enigszins in bijgedraaid was ten opzichte van eerdere verkiezingsprogramma's, was het onderwerp van Europese integratie. Al sinds 1989 waren de liberalen weliswaar voorstander geweest van het idee achter de integratie, maar toch hadden zij telkens kritische voetnoten hierbij geplaatst, bijvoorbeeld door te wijzen op de onwenselijkheid van een grote uitbreiding van de Unie in de jaren negentig. Dit kwam in 2002 niet meer terug in het programma, wat opmerkelijk was gezien het feit dat de grote uitbreiding van 2004 op dat moment nog niet formeel was goedgekeurd door de EU.¹²⁶ Het subsidiariteitsbeginsel, wat betekent dat de EU alleen zaken op moet pakken die de lidstaten individueel niet aan zouden kunnen, bleef wel de leidraad voor de VVD, ook in 2002.¹²⁷ Ook op andere onderwerpen waren de verschillen niet heel groot ten opzichte van 1998. Nog steeds bleef 0,7 procent van het BNP de norm voor ontwikkelingssamenwerking en ook nu weer stipte de VVD het belang van vrijhandel aan voor Nederland. Op dit gebied hadden de VS en Europa een voorbeeldrol te vervullen voor de rest van de wereld, aldus het programma.¹²⁸

D66 had niet echt een programma dat wezenlijk verschilde van de VVD wat betreft de standpunten qua buitenlands beleid als men naar de thema's kijkt. Net als de liberalen, en net als in eerdere programma's zette D66 in op thema's als Europese integratie, vrijhandel en het belang van een internationale rechtsorde.¹²⁹ Het verschil tussen beide partijen zat hem voornamelijk in de Europese integratie. D66 maakte zich sterk voor een federaal Europa, iets dat de VVD niet deed. Zij waren juist meer voorstander van het subsidiariteitsbeginsel en wilden dus niet, zoals D66, meer en meer bevoegdheden voor het Europees Parlement.¹³⁰ De NAVO kwam beduidend minder voor in het D66-programma, hoewel zij wel veel belang hechtten aan een sterke Nederlandse inbedding in internationale instituties.¹³¹ Beide partijen zagen ook een voorname rol voor de WTO als het aankwam op internationale handel. Wat ontwikkelingssamenwerking betrof was D66 iets uitgesprokener dan de VVD. Waar de liberalen alleen een percentage van het BNP noemden en aangaven dat het in een beperkt

¹²⁵ Ibidem, 48.

¹²⁶ 'The 2004 enlargement: the challenge of a 25-member EU', *Eur-Lex*, beschikbaar op: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=LEGISSUM:e50017>, geraadpleegd op 7 januari 2018.

¹²⁷ *Respect, ruimte & vooruitgang*, 47.

¹²⁸ Ibidem, 48.

¹²⁹ *Toekomst in eigen hand*, D66 Verkiezingsprogramma 2002, 19-20.

¹³⁰ Ibidem, 20.

¹³¹ Ibidem.

aantal landen besteed mocht worden, ging D66 ook uitgebreid in op de voorwaarden die golden voor landen die in aanmerking wilden komen voor financiële steun. Zo wilde de partij niet dat landen met een relatief hoog defensiebudget dergelijke steun zouden ontvangen.¹³²

D66 wilde het budget voor ontwikkelingshulp handhaven op 0,8 procent van het BNP. Dit verschil was met de VVD was hetzelfde als in 1998, hoewel de liberalen toentertijd in het kabinet dus wel overstag waren gegaan.¹³³ Dat geeft aan dat dit een marginaal meningsverschil was.

Ook in 2002 bleven de verschillen tussen de VVD en D66 min of meer hetzelfde. Allebei de partijen vonden internationale samenwerking en internationale instituties van groot belang. Voor de VVD hoorde de NAVO hier ook bij, terwijl D66 juist een gezamenlijke Europese defensie wilde als vervanger van de NAVO. Wat betreft de EU en de Europese integratie waren beide partijen warm voorstander van de euro en ook van het idee achter de EU. Voor de VVD moest het subsidiariteitsbeginsel echter leidend zijn, terwijl D66 naar een federaal Europa wilde toewerken. Dit was echt een wezenlijk verschil van mening in 2002. Qua ontwikkelingshulp lagen de partijen iets uit elkaar, maar in de essentie deelden zij dezelfde mening. Landen konden niet zomaar financiële hulp krijgen van Nederland en het geld zou niet meer zomaar gespendeerd worden, aldus de VVD. D66 wilde er iets meer geld aan uitgeven dan de VVD, maar dit verschil was slechts een tiende procentpunt van het BNP.

Conclusie

Als men kijkt naar de verkiezingsprogramma's voor alle Tweede Kamerverkiezingen tussen 1989 en 2002, dan valt op dat de VVD en D66 dezelfde thema's belangrijk vonden: Europese integratie, internationale samenwerking, vrijhandel en ontwikkelingshulp. Nog opvallender was dat beide partijen, ondanks een enorm veranderende wereldwijde context, een vrij consistente koers bleven varen wat betreft buitenlands beleid. Voor de VVD bleef, ongeacht de val van de Muur of 11 september, de NAVO de hoeksteen van het Nederlandse veiligheidsbeleid. D66 gaf al in 1989 aan naar een federaal Europa te willen, met een Europese diplomatieke dienst en een Europese krijgsmacht. De VVD was al eerder een voorstander van subsidiariteit en hield hier ook consequent aan vast in alle verkiezingsprogramma's. Beide partijen waren wel voorstander van Europese integratie als idee. Het enige wat door de nieuwe internationale situatie na de val van de Muur leek te

¹³² Ibidem, 21.

¹³³ *Regeerakkoord 1998*, 88.

veranderen in de partijprogramma's, was dat er geen aandacht meer werd besteed aan specifieke veiligheidsrisico's en hele specifieke casussen, zoals het conflict tussen Israël en de Palestijnen.

Wat betreft het belang van vrijhandel en een stevige internationale rechtsorde, met goed functionerende supranationale instituties, zaten de VVD en D66 als het ware op één lijn. Qua ontwikkelingshulp was D66 een tikkeltje ruimhartiger, omdat het 0,8 procent van het BNP hieraan wilde besteden, terwijl de VVD ging voor 0,7 procent. Hier waren allebei de partijen consequent in, want dit standpunt kwam in meerdere programma's terug. Over het algemeen waren ze het echter ook over financiële hulp aan arme landen in grote lijnen eens: Niet elk land zou zomaar in aanmerking moeten komen en mensenrechtenschendingen mochten niet aan de orde zijn in die landen.

Qua standpunten in de verkiezingsprogramma's zaten de verschillen tussen de VVD en D66 dus vooral in Europese integratie en het belang van de NAVO. Echter, in de jaren tussen 1989 en 2002 bleek dat buitenlands beleid steeds geen hoofdthema was tijdens de verkiezingscampagne. Dit kan ervoor gezorgd hebben dat de verschillen in standpunten weinig aan het licht kwamen. De volgende hoofdstukken gaan daarom in op specifieke situaties tussen 1989 en 2002, om te kijken of er, los van verkiezingscampagnes met de bijbehorende retoriek, dan wel grote verschillen tussen beide partijen bestonden. Daarom gaat het volgende hoofdstuk over de Duitse eenwording na de val van de Berlijnse Muur.

De val van de Berlijnse Muur en de Duitse hereniging

Inleiding

Dit hoofdstuk gaat over de val van de Berlijnse Muur en de daarop volgende hereniging van Duitsland. Het draait hierbij voornamelijk om wat de standpunten van de VVD en D66 waren inzake deze kwestie. Wat waren de verschillen of overeenkomsten? Hiervoor worden de debatten in de Tweede Kamer als leidraad gebruikt. Aan het einde van het hoofdstuk volgt een conclusie, waarin de bevindingen besproken en geanalyseerd worden.

De Muur valt

Sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog werd Oost Europa gedomineerd door de Sovjet Unie en waren er in diverse landen bevriende communistische regimes aan de macht gebracht. In 1989 begon het gezag vanuit Moskou af te brokkelen en in vrije verkiezingen in landen als Polen en Hongarije werden de communistische partijen afgestraft.¹³⁴ De Koude Oorlog, zoals de geopolitieke situatie sinds eind jaren veertig genoemd werd, leek haar einde nabij. Een van de gevolgen van deze bipolaire wereld was de splitsing van Duitsland geweest, in een oostelijk deel dat onder de invloedssferen van de Sovjet Unie viel en een westelijk deel dat één van de grondleggers was geweest van de West-Europese samenwerking. De Berlijnse Muur werd het symbool van de Duitse tweedeling. Deze muur was ooit gebouwd om mensen tegen te houden die vanuit Oost-Duitsland naar het westen wilden vluchten. Op 9 november 1989 viel de Muur. Aan het communistische gezag in Oost-Duitsland was definitief een einde gekomen. De Britse historicus Tony Judt spreekt hier van het einde van een tijdperk.¹³⁵

Vrij snel na de val van de muur gingen in zowel Oost- als West-Duitsland stemmen op voor een hereniging van de twee landen.¹³⁶ Op 3 oktober 1990 was het zo ver en gingen beiden op in één Duitse staat. Dit proces begon volgens Alter met de val van de Berlijnse Muur.¹³⁷ Indertijd was het echter nog geen vanzelfsprekendheid dat er een hereniging zou komen. Bij veel omringende landen lagen de nachtmerries van de Tweede Wereldoorlog nog vers in het geheugen en daarom wilden zij niet per definitie akkoord gaan met de

¹³⁴ Judt, *Postwar*, 608-610.

¹³⁵ Ibidem, 614-615.

¹³⁶ Ibidem, 615.

¹³⁷ Alter, *The German Question and Europe*, 130.

samenvoeging.¹³⁸ Met name de Britse premier Margaret Thatcher wilde dit proces niet overhaasten en er rustig de tijd voor nemen. Wat haar betreft zou er binnen een jaar na de muur geen sprake zijn van een herenigd Duitsland.¹³⁹

Ook in Nederland werd door de regering in eerste instantie voorzichtig gereageerd op het vooruitzicht van een Duitse samenvoeging. Tegen een paar Nederlandse journalisten had premier Lubbers heimelijk al aangegeven dat hij liever twee Duitslanden zag.¹⁴⁰ In het openbaar schaarde hij zich aan de zijde van Thatcher en lag hij dwars wanneer het over het verschuiven van de Oder-Neisse grens tussen Duitsland en Polen ging. Bondskanselier Helmut Kohl nam dit Lubbers zeer kwalijk en hij zou om deze reden later zelfs zijn veto hebben uitgesproken over diens kandidaatstelling als voorzitter van de Europese Commissie.¹⁴¹ Toenmalig minister van Buitenlandse Zaken Hans van den Broek was minder uitgesproken tegen het idee van de Duitse hereniging, maar ook op zijn ministerie bestonden er twijfels. Dit had meer te maken met de potentiële dominantie van Duitsland binnen de Europese Gemeenschap (EG).¹⁴²

De VVD, D66 en de Duitse eenwording

De Nederlandse regering stond dus sceptisch tegenover een herenigd Duitsland. De coalitie bestond op dat moment echter uit CDA en PvdA. Zowel de VVD als D66 was op dat moment veroordeeld tot de oppositiebank. Hoe stonden zij tegenover deze kwestie?

Eind november 1989 kwamen de eerste tekenen dat Oost- en West-Duitsland in de nabije toekomst weer één staat zouden kunnen gaan vormen. In de Tweede Kamer werd er op 29 november al over gedebatteerd. De dag daarvoor had bondskanselier Kohl zijn tienpuntenplan voor de weg richting hereniging uiteen gezet.¹⁴³ D66-leider Hans van Mierlo nam in de Kamer het woord. Hij riep op om vooral niet te overhaasten. Van Mierlo vreesde immers dat men in Duitsland de gevoeligheden die een eventuele eenwording met zich

¹³⁸ Ibidem, 130-133.

¹³⁹ Ibidem, 131.

¹⁴⁰ P. van der Steen, 'Lubbers verspeelde de gunst van Kohl', *Trouw*, 9 oktober 2009, beschikbaar op: <https://www.trouw.nl/home/lubbers-verspeelde-de-gunst-van-kohl~a281e615/>, geraadpleegd op 7 januari 2018.

¹⁴¹ W. de Winther, 'Lubbers: Kohl draaide me een loer', *De Telegraaf*, 2 februari 2017, beschikbaar op: <https://www.pressreader.com/netherlands/de-telegraaf/20170202/281578060392231>, geraadpleegd op 7 januari 2018.

¹⁴² Hellema, *Nederland in de wereld*, 352.

¹⁴³ Deze rede is volledig terug te vinden op: <http://www.chronik-der-mauer.de/material/180402/rede-von-bundeskansler-helmut-kohl-im-bundestag-10-punkte-programm-28-november-1989>, geraadpleegd op 8 januari 2018.

meebracht in andere landen onderschatte. Ook hij vreesde, net als Van den Broek, voor het verloop van het Europese integratieproces.¹⁴⁴ Dit proces was juist een absolute prioriteit voor D66, zoals ook al is gebleken uit het verkiezingsprogramma van toen. VVD-fractievoorzitter Joris Voorhoeve was positiever gestemd. Hij hoopte vooral dat Kohl's plan zou kunnen leiden tot een normalisering van de situatie in Europa. Hierbij vond Voorhoeve het wel van belang dat andere landen bij het proces betrokken werden.¹⁴⁵

Een dag later bevestigde Van Mierlo in de Kamer nog maar eens dat hij het de primaire taak vond van de West-Duitse regering om de landen in West-Europa tegemoet te komen en duidelijkheid te verschaffen rondom haar plannen. Het langer wachten met informeren zou leiden tot een klimaat van achterdocht en dat zou het Europese integratieproces niet ten goede komen.¹⁴⁶ Hier herhaalde de D66'er dus min of meer zijn standpunt omtrent de verplichtingen van de Duitse overheid en zijn vrees voor de impact op het Europese integratieproces. Echter, hierin volgde hij niet dezelfde lijn als Van den Broek, want hij was niet zozeer bang voor Duitse suprematie binnen de EG, als wel voor een sfeer van wantrouwen. Progressie boeken richting een federaal Europa zou hierin lastiger te bereiken zijn. Twee weken later bleek dat de VVD zich aansloot bij D66 wat betreft de vrees dat de Europese integratie bemoeilijkt zou worden door het proces van de Duitse hereniging. Naar aanleiding van een Europese Raad in Straatsburg was er onduidelijkheid ontstaan over de plannen van Kohl. In de Tweede Kamer riep VVD'er Frans Weisglas dan ook op om de Europese integratie en de oprichting van de Unie te versnellen, opdat de Duitse kwestie hier geen roet in het eten zou kunnen gooien.¹⁴⁷ Toen in een Kamerdebat met Van den Broek van 25 januari bleek dat dit ook het uitgangspunt van de regering werd, reageerde Weisglas dan ook verheugd.¹⁴⁸

De VVD stond dus niet onwelwillend tegenover een Duitse hereniging, terwijl D66 aarzelde. Ondertussen werd duidelijk dat het een onomkeerbaar proces was. Op 18 maart 1990 werden de eerste vrije verkiezingen gehouden in de DDR. Niet langer kon men daar uitsluitend stemmen op de communistische partij SED. Er viel ineens echt wat te kiezen.¹⁴⁹ Opvallend is dat bij een debat in de Eerste Kamer VVD'er Ym van der Werff, in tegenstelling

¹⁴⁴ *Handelingen van de Tweede Kamer 1989-1990*, Regeringsverklaring, 29 november 1989.

¹⁴⁵ *Ibidem*.

¹⁴⁶ *Handelingen van de Tweede Kamer 1989-1990*, Regeringsverklaring, 30 november 1989.

¹⁴⁷ *Handelingen van de Tweede Kamer 1989-1990*, Europese Raad, 12 december 1989.

¹⁴⁸ *Handelingen van de Tweede Kamer 1989-1990*, Buitenlandse Zaken/NAVO, 25 januari 1990.

¹⁴⁹ '25 jaar Duitse eenwording: Eerste vrije verkiezingen in de DDR', *Duitslandweb*, 18 maart 2015, beschikbaar op: <https://duitslandinstituut.nl/artikel/10720/25-jaar-eenwording-eerste-vrije-verkiezingen-in-de-ddr>, geraadpleegd op 9 januari 2018.

tot zijn collega Weisglas, sceptisch was over een herenigd Duitsland binnen de EG, omdat dat zou betekenen dat er zo'n zeventien miljoen mensen bij zouden komen en dat zou het integratieproces kunnen vertragen, aldus Van der Werff.¹⁵⁰ Hier was de VVD als partij dus niet eensgezind over, zo bleek. De Eerste Kamerfractie van D66 was inmiddels volledig aan boord wat betreft de Duitse eenwording, zo bleek in datzelfde debat. Marie-Louise Tiesinga-Autsema stelde hier echter wel de voorwaarde aan dat de integratie van één Duitsland binnen de EG gepaard moest gaan met een lidmaatschap van de NAVO voor datzelfde verenigde Duitsland.¹⁵¹ Van twijfels of het überhaupt van een hereniging moest komen bleek geen sprake. Het was immers onafwendbaar en dat bleek een aantal dagen later ook, toen op 28 april 1990 de Europese leiders akkoord gingen met het toewerken naar de opheffing van de Duitse tweedeling. Dit stond echter nog wel in contrast met de mening van de Tweede Kamerfractie van D66.

Op één mei was Frans Weisglas inmiddels zeer content met dit vooruitzicht. Hij en zijn fractie hadden immers geconstateerd dat Kohl, die kort daarvoor de verkiezingen in de voormalige DDR had gewonnen, een groot voorstander was van een Duitsland dat sterk verankerd was in de EG.¹⁵² Hiermee was de balans in de parallel tussen de hereniging en de integratie van de EG-landen weer hersteld, iets waar de VVD al maanden eerder op had aangedrongen.¹⁵³ D66'er Doeke Eisma sprak nog steeds over dezelfde zorgen die zijn fractie al vanaf het begin had geuit. Hij concludeerde inmiddels dat een hereniging inderdaad onafwendbaar was, maar hij vreesde nog immer de impact op het Europese integratieproces, het grote doel van D66. De politieke unie moest volgens Eisma voltooid zijn voordat er van een herenigd Duitsland sprake kon zijn.¹⁵⁴ Dit vraagstuk werd nader besproken in een vergadering van de vaste commissie voor Europese Zaken op 2 juli 1990, de dag nadat de twee Duitslanden samen één muntunie gingen vormen. Vanaf toen golden de West-Duitse koersen en wetten ook in de DDR.¹⁵⁵ Daarnaast had eind juni een Europese Raad plaatsgevonden in Dublin, waarin besloten werd om over te gaan tot intergouvernementele conferenties aangaande een politieke en een aangaande een monetaire unie te organiseren.¹⁵⁶

¹⁵⁰ *Handelingen van de Eerste Kamer 1989-1990*, Buitenlandse Zaken, 24 april 1990.

¹⁵¹ *Ibidem*.

¹⁵² *Handelingen van de Tweede Kamer 1989-1990*, Europese Raad, 1 mei 1990.

¹⁵³ *Ibidem*.

¹⁵⁴ *Ibidem*.

¹⁵⁵ '25 jaar eenwording: Muntunie DDR en BRD', *Duitsland Instituut*, 30 juni 2015, beschikbaar op: <https://duitslandinstituut.nl/artikel/12099/25-jaar-eeenwording-muntunie-ddr-en-brd>, geraadpleegd op 11 januari 2018.

¹⁵⁶ 'De geschiedenis van de Europese Unie 1990', *Europa Nu*, beschikbaar op: https://europa.eu/european-union/about-eu/history/1990-1999/1990_nl, geraadpleegd op 11 januari 2018.

Hier bleek nog maar eens dat wat betreft de Duitse kwestie, het D66 vooral ging wat de invloed hiervan zou zijn op de Europese integratie.¹⁵⁷

Na de zomer van 1990 stond de Duitse kwestie nog maar weinig op het programma. Het leek wel alsof de eenwording al als een voldongen feit gezien werd en dat was het ook. Op 31 augustus werd het Eenheidsverdrag getekend tussen de BRD en de DDR. De datum van de hereniging werd gesteld op 3 oktober. Internationaal gezien waren er inmiddels andere kwesties die de aandacht vroegen. Op 2 augustus was het Irak van Saddam Hoessein Koeweit binnen gevallen. Dit zou begin 1991 leiden tot de Eerste Golfoorlog. In een Tweede Kamerdebat van 9 oktober werd nog wel een keer teruggekomen op de hereniging van de twee Duitslanden. De nieuwe VVD-leider Frits Bolkestein feliciteerde de Duitsers met het historische moment, terwijl D66 inmiddels ook overtuigd was. Hans van Mierlo feliciteerde Duitsland en riep ook op hen het vertrouwen te schenken, omdat zij niet meer de associatie verdienden met het nationaalsocialistische verleden.¹⁵⁸ Dit was een ander geluid dan wat de partij voor de zomer had laten horen in de Tweede Kamer.

Conclusie

De Duitse hereniging was een proces dat in sneltreinvaart plaatsvond. Op 9 november 1989 viel de Muur en binnen een jaar was het al zo ver, iets dat kort daarvoor nog ondenkbaar had geleken of in elk geval ver weg. De VVD en D66 kenden allebei een verschillend tempo wat betreft de acceptatie van de eenwording. Waar de VVD eind november 1989 al optimistisch was over het vooruitzicht van één Duitsland, zag D66-leider Van Mierlo zijn geliefde Europese integratieproject in gevaar komen, omdat een verenigd Duitsland wel heel erg sterk zou kunnen worden ten opzichte van de andere landen binnen de EG. Ook was hij bang voor de gevoeligheden die de hereniging op zou kunnen wekken in andere Europese landen, gezien het Duitse verleden. Een jaar later, nadat de eenwording een feit was, wuifde hij deze zorgen en gevoeligheden echter weg. Dit kan duiden op enig opportunisme, omdat het immers een feit was geworden, maar het kan ook zo zijn dat Van Mierlo in een jaar tijd echt anders is gaan denken. De internationale context veranderde immers zeer snel in die periode en dit zou mee hebben kunnen spelen bij de omslag van de D66'er. Ook zijn collega Eisma zou in de eerste helft van 1990 nog regelmatig zijn zorgen uitspreken over de invloed van de op handen zijnde eenwording voor de Europese integratie. Dit onderstreept nog maar eens hoeveel

¹⁵⁷ *Handelingen van de Tweede Kamer 1989-1990*, Vaste Commissie voor Europese Zaken, 2 juli 1990.

¹⁵⁸ *Handelingen van de Tweede Kamer 1989-1990*, Rijksbegroting 1991, 9 oktober 1990.

belang D66 daaraan hechte. Opvallend is ook dat, ondanks het feit dat de Tweede Kamerfractie van de VVD vanaf het begin af aan al positief stond ten opzichte van een opheffing van de Duitse tweedeling, dit niet gold voor Eerste Kamerlid Van der Werff. Ook hij was hier sceptisch over, net als de Tweede Kamerfractie van D66. Nog opvallender is daarom dat Eerste Kamerlid Tiesinga-Autsema van D66 juist de mening deelde van de fractie van de VVD in de Tweede Kamer. Hier was dus sprake van het omgekeerde, maar wat daarvan de oorzaak is, is onduidelijk. Het volgende hoofdstuk gaat in op de Europese integratie en de standpunten van D66 en de VVD hierover.

Europese Integratie

Inleiding

Dit hoofdstuk gaat over Europese integratie en de standpunten van D66 en de VVD op dat gebied. Waar het eerste hoofdstuk inging op de programma's voor de Tweede Kamerverkiezingen, wordt hier gekeken naar specifieke debatten in de Tweede Kamer, los van de verkiezingscampagnes. Aan het einde van het hoofdstuk worden in een conclusie de resultaten besproken en geanalyseerd.

Het einde van de Koude Oorlog: Het debat verandert

In de analyse van de verkiezingsprogramma's in hoofdstuk 1 werd duidelijk dat de Europese integratie voor beide partijen een belangrijk onderdeel was en dat zij hier van mening verschilden. Waar D66 een federaal Europa wilde, ging de VVD in de verschillende verkiezingsprogramma's uit van het subsidiariteitsbeginsel, wat betekent dat zaken alleen op Europees niveau geregeld moesten worden als individuele lidstaten er in hun eentje niet meer uitkwamen.

Sowieso was het Nederlandse debat omtrent de Europese integratie veranderd sinds het einde van de Koude Oorlog.¹⁵⁹ De voorkeuren van de Nederlandse regering veranderden, omdat enkele doelstellingen die in de jaren vijftig gesteld waren, waren behaald, en omdat er een nieuwe internationale context was ontstaan. Zo was de handelsliberalisering zo goed als voltooid en was er met de eenwording van Duitsland voor het eerst echt een dominante staat binnen de EG gekomen. Door het uiteenvallen van de Sovjet Unie was het Atlanticisme ook minder vanzelfsprekend geworden voor West-Europa. Het was de vraag wat deze veranderingen op korte en lange termijn zouden betekenen voor Nederland.¹⁶⁰

In eerste instantie koos de Nederlandse regering wat betreft de integratie de vlucht naar voren. Tijdens de Europese Raad in Maastricht, waar uiteindelijk de Europese Unie geboren zou worden, kwam de regering, met steun van het parlement, met een verregaand voorstel voor integratie op politiek en monetair gebied.¹⁶¹ Die monetaire integratie was na de Duitse hereniging ingebracht door Frankrijk, om zo de Duitse invloed te beperken. Zij hadden

¹⁵⁹ Harryvan en Van der Harst, *Verloren Consensus*, 292.

¹⁶⁰ Ibidem.

¹⁶¹ Ibidem.

immers met de Mark een zeer sterke munt en ze waren al de grootste economie van Europa.¹⁶² Op Zwarte Maandag, 30 september 1991, werd het Nederlandse voorstel echter afgeschoten door de andere lidstaten. Volgens minister van Buitenlandse Zaken Van den Broek was Nederland “afgegaan als een gieter.”¹⁶³ Het latere verdrag van Maastricht was duidelijk minder vergaand dan het eerste voorstel, wat duidde op een enorm enthousiasme ten opzichte van de Europese integratie in Nederland. Met Maastricht werd het Europese project niet langer uitsluitend economisch, maar ook politiek van aard. Hoe stonden D66 en de VVD hierin?

D66, de VVD en Europese integratie

Hoewel het verkiezingsprogramma van de VVD in 1989 al aangaf dat het volmondig ja zei tegen het krachtig bevorderen van de Europese integratie, merkt Van der List in *De macht van het idee* op dat de liberalen zich begin jaren negentig al begonnen te storen aan het verlies van de nationale soevereiniteit.¹⁶⁴ Met name de nieuwe leider Frits Bolkestein zou zich gedurende de jaren negentig ontwikkelen tot een voorname criticaster van het integratieproject. Hij meende dat de interne markt nog niet voltooid was en zei dat de lidstaten zich daar eerst op zouden moeten richten, voordat er geld gestoken zou moeten worden in armere gebieden binnen de Gemeenschap.¹⁶⁵ Hij zag daarom ook geen heil in een Europees regionaal fonds.¹⁶⁶ Daarnaast vond Bolkestein dat Nederland ook vast moest houden aan de unanimiteit in de Europese besluitvorming en vooral waar het om principiële zaken ging. Immers, andere landen hadden vaak genoeg een andere mening dan Nederland. Ook in een Europees leger, waar D66 zich in haar verkiezingsprogramma hard voor maakte, zag de VVD-leider geen heil.¹⁶⁷ Bolkestein kreeg zijn partij echter niet direct mee, want voorname partijgenoten als Frans Weisglas en Gijs de Vries waren enorm Europa-gezind en pleitten voortdurend voor een sterkere gemeenschap.¹⁶⁸ Als politiek leider zette hij echter wel een transitie in binnen zijn partij in wat betreft het denken over Europese integratie.¹⁶⁹

Net als de VVD, zat D66 ten tijde van de Europese Raad in Maastricht in de oppositie.

¹⁶² Ibidem, 143.

¹⁶³ L. Kuijk, ‘Het Nederlandse fiasco van 1991’, *Trouw*, 13 december 2012, beschikbaar op: <https://www.trouw.nl/home/het-nederlandse-fiasco-van-1991~abcfdf6/>, geraadpleegd op 13 januari 2018.

¹⁶⁴ Van der List, *De macht van het idee*, 413.

¹⁶⁵ Ibidem, 414.

¹⁶⁶ Harryvan en Van der Harst, *Verloren consensus*, 148.

¹⁶⁷ Van der List, *De macht van het idee*, 414-415.

¹⁶⁸ Harryvan en Van der Harst, *Verloren consensus*, 149.

¹⁶⁹ Ibidem.

Desalniettemin steunde het de vergaande voorstellen van het kabinet-Lubbers van harte. In haar visie ging de politieke integratie niet om afdracht van nationale bevoegdheden aan Brussel, maar om de overdracht daarvan aan onszelf.¹⁷⁰ De gedachte hierachter was dat als alle landen mee zouden doen, Nederland medezeggenschap zou krijgen over allerlei internationale zaken waar het anders niks over te zeggen zou hebben. D66-Kamerlid Maarten Engwirda meende zelfs dat de integratie desnoods door zou moeten gaan zonder de Britten, omdat deze dwarslagen in Maastricht.¹⁷¹ Kort na de zwarte maandag deed politiek leider Hans van Mierlo in de Tweede Kamer zelf ook een duit in het zakje. Hij stelde dat Europa de internationale ontwikkelingen niet voldoende bij beende en dat het, indien het niet op zou passen, zou vervallen in een continent van conflicten en nationalisme. De Europese integratie diende hier de verantwoordelijkheid te nemen en dit afwenden, niet alleen door verdieping, maar ook door verbreding van de gemeenschap. Ook de Oost-Europese landen zouden moeten toetreden, aldus Van Mierlo.¹⁷² Van alle partijen was D66 in die periode het meest supranationaal gezind, beduidend meer dan de VVD.¹⁷³

De Europese Unie kwam uiteindelijk tot stand: Het verdrag betreffende de Europese werd op 7 februari 1992 ondertekend door de ministers van Financiën en van Buitenlandse Zaken van de lidstaten.¹⁷⁴ Vanaf nu bestond de Europese Unie uit drie pijlers: De gemeenschappelijke markt en munteenheid, buitenlands- en veiligheidsbeleid en justitiële samenwerking. In de Kamer werd op dat moment nog niet beseft wat voor historische impact dit zou hebben en er werd nauwelijks bij stilgestaan.¹⁷⁵ Zowel de VVD als D66 was op dat moment nog teleurgesteld dat er geen verdergaande maatregelen waren genomen.¹⁷⁶ Bolkestein had zijn partijgenoten in de Tweede Kamer dus nog niet kunnen overtuigen op dat moment.

In 1994 was in het verkiezingsprogramma echter al te zien dat Bolkestein de VVD zijn kant op aan het bewegen was. Immers, er werd nu wel gewaarschuwd voor het afdragen van nationale soevereiniteit aan Brussel. Het Europa als samenwerkingsverband van staten was vanaf nu sterk verankerd in het denken van de VVD.¹⁷⁷ Na het verdrag van Maastricht liet

¹⁷⁰ Ibidem, 151.

¹⁷¹ Ibidem, 151-152.

¹⁷² *Handelingen van de Tweede Kamer*, Algemene politieke en financiële beschouwingen, 8 oktober 1991.

¹⁷³ Harryvan en Van der Harst, *Verloren consensus*, 154.

¹⁷⁴ 'Ondertekening verdrag van Maastricht', *Europa Nu*, beschikbaar op: https://www.europa-nu.nl/id/vh83ulv5s9zw/ondertekening_verdrag_van_maastricht?tab=2&ctx=vh8freao54vt&p=vh8freao54vt, geraadpleegd op 13 januari 2018.

¹⁷⁵ Harryvan en Van der Harst, *Verloren consensus*, 162.

¹⁷⁶ Ibidem.

¹⁷⁷ Ibidem, 164.

bijvoorbeeld ook Frans Weisglas zich kritischer uit over Europa, iets dat hij daarvoor nog weinig had gedaan.¹⁷⁸ Hij riep in de Tweede Kamer op om meer oog te krijgen voor nationale belangen.¹⁷⁹

Nadat de Europese Unie in 1993 officieel in werking was getreden, begon men in Europa voorzichtig te kijken richting Oost-Europa. Verbreding en verdieping van de kwamen nu tegelijkertijd aan bod. Dit had ook te maken met het onvermogen van de EU om iets te doen aan het conflict in Joegoslavië en de angst dat dit ook in de voormalige communistische landen in Oost-Europa zou kunnen gebeuren.¹⁸⁰ Inmiddels waren D66 en de VVD samen met de PvdA toegetreden tot het eerste Paarse kabinet van Wim Kok. Hoewel de liberalen steeds kritischer werden ten opzichte van Europese integratie, moesten zij hier direct concessies doen richting de coalitiepartners en een meer pro-Europese koers varen.¹⁸¹ Bolkestein was in de Kamer gebleven en wilde ook de rechterflank van de VVD blijven bedienen en liet zich niet de les lezen door het kabinet.¹⁸² Als fractievoorzitter pleitte hij er daarom voor om een meer Britse, Eurosceptische koers te varen en minder volgbaar te zijn ten opzichte van de Duits-Franse plannen voor verdergaande integratie. Bolkestein gaf hierbij aan dat ‘ieder die zich dienstbaar opstelt, een trap kan verwachten.’¹⁸³ De partij was hier echter nog niet eensgezind over, hoewel hij onvoorwaardelijk werd gesteund door zijn eigen fractie.¹⁸⁴ D66 bleef wel stelling nemen voor verdergaande integratie, ook nadat Hans van Mierlo zijn rol als fractievoorzitter had neergelegd en plaats had genomen als vicepremier en minister van Buitenlandse zaken in het kabinet-Kok I. In die rol bleef hij een pro-Europese stempel drukken op het regeringsbeleid.¹⁸⁵ Rapporten die van zijn ministerie afkwamen hadden een sterk supranationaal karakter. Tijdens het EU-voorzitterschap van Nederland in de eerste helft van 1997 hoopte Van Mierlo om verdere stappen te zetten in het integratieproces.¹⁸⁶ Ook andere D66’ers herhaalden regelmatig de stellingname van de partij dat de Europese samenwerking economische groei veroorzaakte voor Nederland en oorlog op het continent voorkwam.¹⁸⁷

In 1997 verzamelde de Europese Raad zich in Amsterdam, om te kijken waar het

¹⁷⁸ Van der List, *De macht van het idee*, 417.

¹⁷⁹ Ibidem.

¹⁸⁰ Harryvan en Van der Harst, *Verloren consensus*, 174-175.

¹⁸¹ Ibidem, 182.

¹⁸² Peters, *Een doodgewoon kabinet*, 144-145.

¹⁸³ Harryvan en Van der Harst, *Verloren consensus*, 183.

¹⁸⁴ Ibidem.

¹⁸⁵ A.G. Harryvan en J. van der Harst, ‘Verschuivingen in het Nederlandse Europa-beleid, *Transaktie*, Vol. 26, Nr. 3 (1997) 356-357.

¹⁸⁶ Harryvan en Van der Harst, *Verloren consensus*, 184-185.

¹⁸⁷ Ibidem, 185.

verdrag van Maastricht verbeterd of herzien moest worden. Dit was voor Van Mierlo als minister van Buitenlandse Zaken een uitgelezen kans om de pro-Europese koers van zijn partij kracht bij te zetten. Samen met premier Kok ging hij langs een aantal belangrijke Europese hoofdsteden, om te onderhandelen over de voorstellen die bij de Europese Raad van Amsterdam ter tafel zouden komen.¹⁸⁸ Hiermee werd een debacle als op Zwarte Maandag voorkomen, toen de voorstellen van Nederland in Maastricht niet gesteund werden door de andere lidstaten. VVD-leider Bolkestein waarschuwde het kabinet dat als de voorstellen in Amsterdam niet voldoende tegemoet zouden komen aan de Nederlandse belangen, hij het buitengewoon kritisch zou gaan beoordelen. Dit werd overigens genuanceerd door Frans Weisglas, die zei dat er wellicht ook nog punten waren die de VVD wel gunstig vond en daardoor het verdrag wel zou kunnen steunen.¹⁸⁹ Van Mierlo kwam de partij ook tegemoet door het Nederlandse veto op het gebied van buitenlands beleid in de Unie niet ter discussie te stellen.¹⁹⁰ Toen de resultaten van de moeizame top in Amsterdam beperkt bleken te zijn, toonde de VVD en met name Bolkestein zich zeer tevreden.¹⁹¹ Gerrit-Jan Wolffensperger, fractievoorzitter van D66 in de Tweede Kamer nadat Van Mierlo in het kabinet had plaatsgenomen, was minder tevreden met de uitkomst, maar hij kon zijn partijgenoot, die hier als minister grotendeels voor verantwoordelijk kon worden gehouden, niet te hard aanpakken.¹⁹²

Kort na het verdrag van Amsterdam maakte Bolkestein nog maar eens duidelijk hoe hij over Europese integratie en een federaal Europa dacht, met de publicatie van zijn boek *Boren in hard hout*. Hierin gaf hij aan dat Nederland te preuts was wat betreft het voorrang geven aan het nationaal belang en dat dit diepe historische wortels had, welke teruggingen naar de Gouden Eeuw, toen Nederlandse handelslieden al een afkeer hadden van machtspolitiek.¹⁹³ Dit leidde tot een naïeve blik op de wereld, welke volgens Bolkestein het beste werd getoond tijdens Zwarte Maandag in 1991. Nederland wilde teveel soevereiniteit afdragen, terwijl volgens de VVD'er teveel financiële belangen werden verwaarloosd.¹⁹⁴ De verschillen tussen staten binnen de VS en Zwitserland waren veel kleiner dan binnen Europa,

¹⁸⁸ B. van der Velden, 'De lange mars naar Amsterdam', *NRC*, 14 juni 1997, beschikbaar op: <http://retro.nrc.nl/W2/Lab/Eurotop/120697vp.html>, geraadpleegd op 14 januari 2018.

¹⁸⁹ NN, 'Ook de VVD steunt nu kabinetsbeleid voor een slagvaardiger Europa', *Volkskrant*, 22 mei 1997, beschikbaar op: <https://www.volkskrant.nl/binnenland/ook-vvd-steunt-nu-kabinetsbeleid-voor-slagvaardiger-europese-unie~a482565/>, geraadpleegd op 14 januari 2018.

¹⁹⁰ Ibidem.

¹⁹¹ Harryvan en Van der Harst, *Verloren consensus*, 189.

¹⁹² Ibidem.

¹⁹³ F. Bolkestein, *Boren in hard hout* (Amsterdam 1998) 163.

¹⁹⁴ Ibidem, 165.

dus het idee van een federaal Europa kon daar niet mee vergeleken worden en was onhaalbaar, aldus Bolkestein.¹⁹⁵ Over de EMU maakte hij zich ook ernstige zorgen en daarom vond hij dat Nederland meer in de richting van Groot-Brittannië moest binnen de EU, in plaats van zich te richten op de Frans-Duitse as.¹⁹⁶

In dezelfde periode verscheen in *Idee*, het tijdschrift van het wetenschappelijke bureau van D66, een artikel over de principes van D66 wat betreft het buitenlandse beleid. Hierin werd aangegeven dat de partij zich nog altijd voluit inzette voor verdere integratie en dan vooral ook streefde men naar een gemeenschappelijk buitenlands beleid namens de EU.¹⁹⁷ In een ander artikel schreven Rob de Wijk en Marjanne de Kwaasteniet in *Idee* over het succes van het verdrag van Amsterdam. Zij waren vooral blij met de maatregelen die een gemeenschappelijk veiligheidsbeleid konden bevorderen.¹⁹⁸ Ook meenden zij dat wanneer lidstaten vast zouden blijven houden aan nationaal belang, een dergelijk gezamenlijk beleid niet van de grond zou kunnen komen.¹⁹⁹ Dit stond dus haaks op de mening van Bolkestein en de VVD.

Ondanks eerdere bezwaren, stemde ook de VVD in april 1998 in met de toelating van elf landen tot de euro. Hierbij gaf Bolkestein wel aan dat de benoeming van Wim Duisenberg tot eerste president van de Europese Centrale Bank (ECB) voor hem en zijn partij een belangrijke kwestie was.²⁰⁰ Kort hierna verliet de VVD-leider de Tweede Kamer, omdat hij als Eurocommissaris voor de Interne Markt, de Douane-Unie en Belastingen aan de slag ging in Brussel. En hoewel hij op korte termijn voor elkaar had gekregen dat de eigen bijdrage van Nederland in Europa werd teruggeschroefd, had hij niet kunnen voorkomen dat de federalisering van de EU doorging.²⁰¹ Na de Tweede Kamerverkiezingen in 1998 verliet ook Hans van Mierlo de politiek. Als minister van Buitenlandse Zaken werd hij opgevolgd door de meer behoudende VVD-politicus Jozias van Aartsen. Hiermee verdween tijdelijk ook de felheid uit het debat rondom de Europese integratie binnen de Nederlandse politiek.²⁰²

¹⁹⁵ Ibidem, 184.

¹⁹⁶ Ibidem, 209-215.

¹⁹⁷ A. Varkevisser, 'Buitenlands beleid en de principes van D66: In gesprek met Michel Groothuizen', *Idee*, Vol. 19, Nr. 2 (1998) 26.

¹⁹⁸ M. de Kwaasteniet en R. de Wijk, 'Voortmodderen of overdragen? De rol van de Europese Unie bij crisisbeheersing', *Idee*, Vol. 19, Nr. 3 (1998) 23.

¹⁹⁹ Ibidem, 24.

²⁰⁰ Harryvan en Van der Harst, *Verloren consensus*, 192.

²⁰¹ Ibidem, 193-194.

²⁰² Ibidem, 203-205.

Conclusie

In het eerste hoofdstuk was al duidelijk geworden dat in de verkiezingsprogramma's voor de Tweede Kamerverkiezingen tussen 1989 en 2002, de grootste verschillen tussen de VVD en D66 zaten in hoe beide partijen tegen de Europese integratie aankeken. Waar ze allebei een voorstander waren van het integratieproces op zichzelf, wilde D66 richting een federaal en de VVD naar een supranationaal Europa, met nationale soevereiniteit als belangrijke pijler. Deze tegenstelling bleek ook in het nationale politieke debat, waarin Frits Bolkestein namens de liberalen voornamelijk het woord voerde, terwijl de federale visie van D66 vooral belichaamd werd door Hans van Mierlo. Deze kreeg als minister van Buitenlandse Zaken in het kabinet-Kok I ook nog eens de kans om dit beleid mede vorm te geven.

D66 was gedurende de jaren negentig helder in wat het op Europees gebied nastreefde. De partij wilde toewerken naar een federaal Europa en er waren binnen de partij eigenlijk nauwelijks of zelfs geen andere geluiden hoorbaar. Ook op het gebied van veiligheid en buitenlands beleid moest de Unie toewerken naar een gezamenlijke aanpak. Bij de VVD lag dit wat gecompliceerder, zo lijkt het. Bolkestein paste het dualisme toe, door als politiek leider van de VVD tijdens Kok-I niet in het kabinet plaats te nemen, maar in de Tweede Kamer te blijven. Zijn partij was verdeelder over welke koers gevolgd zou moeten worden binnen het integratieproces. Zo nu en dan moest Bolkestein ook de rechterflank van zijn partij bedienen, omdat de meest pro-Europese VVD'ers al vertegenwoordigd waren door de opstelling van het kabinet. Dit maakte dat hij zo nu en dan stevige taal bezigde over de EU. In de praktijk bleek de VVD echter heel weinig dwars te liggen en het kon de steeds verdere federalisering van Europa geen halt toeroepen. Het lijkt erop dat Bolkestein onder andere Eurokritisch was vanwege politieke noodzaak, omdat hij de verschillende facties binnen zijn partij bij elkaar diende te houden. Dit is ook niet onlogisch gezien de verdeeldheid die de VVD had gekenmerkt in de jaren voor zijn leiderschap. De voorkeur voor een supranationaal Europa was echter niet op politieke noodzaak, maar op absolute voorkeur gebaseerd, zo lijkt het. Dit kwam ook al terug in de diverse verkiezingsprogramma's en Bolkestein schreef erover in *Boren in hard hout*. Dit was dus de consequente partijlijn gebleven.

Het volgende, laatste hoofdstuk gaat in op de periode na 11 september 2001, toen duidelijk werd dat de VS Afghanistan binnen zouden gaan vallen. Hoe stonden D66 en de VVD daarin?

Na 11 september 2001: Nederlandse troepen naar Afghanistan

Inleiding

Dit hoofdstuk gaat in op de reacties uit Nederland op de aanslagen in de Verenigde Staten van 11 september 2001. Er wordt gekeken naar hoe de VVD en D66 stonden tegenover een gewapende missie in Afghanistan als reactie op de terreurdaden. Specifiek wordt hierbij gekeken naar debatten in de Tweede Kamer. Aan het einde van het hoofdstuk worden in een conclusie de resultaten besproken en geanalyseerd.

Een zwarte dag

Veel is al geschreven over de vreselijke gebeurtenissen van 11 september 2001 en ook in dit onderzoek is het eerder al aan bod gekomen. Het is wellicht een van de grootste gebeurtenissen van de 21ste eeuw. Net als voor veel mensen, was er voor premier Kok ook sprake van chaos en onzekerheid op het moment dat hij hoorde over de aanslagen:

*“Drie dingen sprongen meteen op de voorgrond. Eerst: wat wordt de internationale reactie, en vooral die van de Amerikanen? Daar was ik van het begin af aan bezorgd over, al stond steun voor de Amerikanen voor mij buiten kijf. Het tweede was: wat gaat dit betekenen voor de binnenlandse veiligheid? Wat daar gebeurt, kan ook hier gebeuren. Alle plannen voor veiligheid en preventie werden meteen opnieuw tegen het licht gehouden. Het derde: wat kunnen de gevolgen zijn voor de manier waarop bevolkingsgroepen hier met elkaar omgaan?”*²⁰³

Ook de Nederlandse bevolking was bang voor de gevolgen in eigen land, zo bleek uit diverse enquêtes.²⁰⁴ Wat de reactie van de Amerikanen zou gaan zijn, was op dat moment nog niet duidelijk. Hoewel Kok in de dagen na de aanslagen aangaf dat het ook een aanval was op Nederland en West-Europa, waren de VS toch degenen die fysiek getroffen waren door Al-Qaeda.²⁰⁵ De Amerikaanse president Bush liet echter al snel blijken dat er represailles zouden

²⁰³ P. van den Dool, ‘Wim Kok over 9/11: even is het in je hoofd complete chaos’, *NRC*, 3 september 2011, beschikbaar op: <https://www.nrc.nl/nieuws/2011/09/03/wim-kok-over-911-even-is-het-in-je-hoofd-complete-chaos-a1453300>, geraadpleegd op 14 januari 2018.

²⁰⁴ P. Everts, ‘Ontwikkelingen in de publieke opinie’, in: B. Bomert, T. van den Hoogen en R. Wessel (red.), *Internationale veiligheidsvraagstukken en het Nederlandse perspectief* (Nijmegen 2001) 237-239.

²⁰⁵ NN, ‘Kok: Aanslagen VS ook oorlogsverklaring aan ons’, *NRC*, 17 september 2001, beschikbaar op: <https://www.nrc.nl/nieuws/2001/09/17/kok-aanval-ook-oorlogsverklaring-aan-ons-7557341-a1302474>, geraadpleegd op 14 januari 2018.

volgen en dat Afghanistan, waar Osama Bin Laden, de leider van Al-Qaeda, sinds 1996 verbleef, een militair doelwit zou kunnen worden.²⁰⁶ Vanuit de Nederlandse regering werd ook een brief gestuurd met daarin een verklaring van solidariteit met de Amerikanen.²⁰⁷ In de praktijk bleek echter dat de Nederlandse ambassadeur bij de NAVO probeerde een beslissing tot overgaan op militaire middelen zo lang mogelijk probeerde uit te stellen, ondanks het activeren van artikel 5.²⁰⁸ In een overleg van de vaste commissies van Buitenlandse Zaken en Defensie in de Tweede Kamer van 13 september werd men het er echter over eens dat men koste wat kost de Amerikanen te hulp moest schieten.²⁰⁹

Op 7 oktober 2001 werden de eerste militaire operaties gestart. Op 9 november zegde ook Nederland toe troepen te sturen, in navolging van landen als Duitsland en Italië.²¹⁰ Anno 2018 zijn er nog steeds Nederlandse soldaten aanwezig in Afghanistan en deze zullen nog minimaal tot het einde van dat jaar blijven.²¹¹

D66, de VVD en de nasleep van 9/11

Toen de VS hun aanval op de Taliban lanceerden, hadden zij niet al hun bondgenoten hier van tevoren van op de hoogte gebracht, waaronder Nederland. D66-fractievoorzitter Thom de Graaf was hier duidelijk niet van gediend. Hij meende dat het ‘van enige egards zou hebben getuigd’ als Nederland als trouwe bondgenoot van de VS van tevoren was verteld over de op handen zijnde invasie.²¹² Zijn partijgenoot Jan Hoekema concludeerde hieruit dat Nederland ‘niet langer in de Eredivisie zat.’²¹³ Desalniettemin sprak De Graaf zich in de Tweede Kamer wel uit voor het deelnemen van Nederland aan de missie in Afghanistan:

²⁰⁶ Ibidem.

²⁰⁷ *Brief van de ministers van Buitenlandse Zaken en Defensie*, Kamerstuk 27925, Nr. 1, 2000-2001, 13 september 2001.

²⁰⁸ Hellema, *Nederland in de wereld*, 414.

²⁰⁹ *Brief van de ministers van Buitenlandse Zaken en Defensie*, Kamerstuk 27925, Nr. 1, 2000-2001, 13 september 2001.

²¹⁰ ‘Operation Enduring Freedom Fast Facts’, *CNN*, 5 oktober 2016, beschikbaar op: <http://edition.cnn.com/2013/10/28/world/operation-enduring-freedom-fast-facts/index.html>, geraadpleegd op 14 januari 2018.

²¹¹ Dit is terug te vinden op de website van het ministerie van Defensie, beschikbaar op: <https://www.defensie.nl/onderwerpen/missie-in-afghanistan>, geraadpleegd op 14 januari 2018.

²¹² J. Hoedeman, ‘Spanning in Den Haag: belt het Witte Huis nog?’, *Volkscrant*, 10 oktober, beschikbaar op: <https://www.volkscrant.nl/archief/spanning-in-den-haag-belt-witte-huis-nog~a591920/>, geraadpleegd op 14 januari 2018.

²¹³ Ibidem.

*“De rechtvaardiging van de militaire acties die nu plaatsvinden, ligt in de noodzaak om misdaden tegen de mensheid en tegen de menselijkheid, van een omvang zoals die vier weken geleden plaatsvonden, in de toekomst te voorkomen.”*²¹⁴

D66'er Arthur Olof schreef als eindredacteur van *Idee* echter een vernietigend stuk over de aanval op Afghanistan. Hij sprak van een onverantwoorde beslissing, noemde het een aanslag op de democratie en meende dat er helemaal geen oorlog gaande was, zoals Bush en ook de Britse premier Tony Blair hadden gezegd.²¹⁵ Ook vond hij dat het 'vrije Westen' zelf verantwoordelijk was voor het opleiden van mensen als Bin Laden.²¹⁶ In een later artikel, uit februari 2002, stelde Olof nog eens dat hij vond dat de Amerikanen de internationale rechtsorde ondermijnden en dat zij geen recht hadden om andere landen de les te lezen.²¹⁷ Er is echter niets dat er verder op duidt dat Olof's mening breed gedragen werd binnen D66.

De VVD stond pal achter de Amerikanen. Dit was de uiting van een consequent pro-Amerikaans geluid dat de partij al jaren liet horen en de nadruk die de liberalen voortdurend legden op de NAVO als belangrijkste pijler van het Nederlandse veiligheidsbeleid. Dit kwam in alle in dit onderzoek besproken partijprogramma's voor de Tweede Kamerverkiezingen terug. In de Tweede Kamer sprak Frans Weisglas namens zijn partij op 15 november:

*“Ook na ruim twee maanden hebben wij nog allemaal de beelden van 11 september voor ogen. Laten wij niet vergeten dat alles wat wij ook vandaag weer bespreken, daarmee is begonnen. De solidariteit met de Verenigde Staten bestaat natuurlijk nog onverkort, ook omdat met de aanslagen in de Verenigde Staten onze eigen waarden op onvoorstelbare wijze zijn aangetast. De Verenigde Staten hadden en hebben het recht op zelfverdediging. Dat rechtvaardigt de militaire acties die ook door de Verenigde Naties gelegitimeerd zijn.”*²¹⁸

Hieruit blijkt dat de liberalen ook in de nasleep van de aanslagen voortdurend achter de VS zijn blijven staan. Even later gaf hij ook aan dat de VVD het regeringsbeleid, waar het zelf deel van uit maakte, steunde: *“De houding van de Nederlandse regering inzake een mogelijke Nederlandse bijdrage aan de militaire campagne tegen internationaal terrorisme is steeds positief geweest. De VVD-fractie heeft dat gesteund en doet dat ook vandaag.”*²¹⁹ Weisglas'

²¹⁴ *Handelingen van de Tweede Kamer 2000-2001*, Debat over de op 7 oktober ontstane internationale situatie door militaire acties van de VS en het VK, 9 oktober 2001.

²¹⁵ A. Olof, 'WTC.exe', *Idee*, Vol. 22, Nr. 5 (2001) 5.

²¹⁶ *Ibidem*, 6.

²¹⁷ A. Olof, 'Osama moet hangen! De doodstraf, omdat het moet', *Idee*, Vol. 23, Nr. 1 (2002) 19-20.

²¹⁸ *Handelingen van de Tweede Kamer 2001-2002*, Debat over de recent ontwikkelingen in Afghanistan, 15 november 2001.

²¹⁹ *Ibidem*.

partijgenoot Henk Kamp voegde hier ook nog een binnenlands nationaal belang aan toe, toen hij de Tweede Kamer schreef:

*“De bevordering van de stabiliteit en de bestrijding van het internationale terrorisme door Nederlandse militairen elders in de wereld kunnen immers niet los worden gezien van de veiligheid van Nederlandse en Europese burgers in hun eigen leefomgeving.”*²²⁰

Nadat de Taliban verdreven was, begon de ISAF-missie in Afghanistan, welke bedoeld was om een duurzame democratie op te bouwen in het land. Ook hier nam Nederland dus aan deel, met grote steun van het Parlement. Alleen de SP was tegen, omdat die partij het land niet genoeg stabiel achtte voor een dergelijke missie.²²¹

Conclusie

In principe waren de VVD en D66 het eens over de steun voor de Amerikaanse invasie in Afghanistan. Nederland moest volgens beide partijen een solidaire bondgenoot zijn, hoewel D66 wel wat beledigd was geweest vanwege het feit dat president Bush de Nederlandse regering niet van tevoren op de hoogte had gebracht van de op handen zijnde aanval.

Nederland was niet langer onderdeel van de Eredivisie, zoals Hoekema zei en wellicht dat dit ook het idee versterkte dat Nederland naar een gezamenlijk Europees buitenlands beleid toe moest werken. Immers, zo dacht de partij meer invloed en inspraak te creëren inzake kwesties waar het land anders weinig inspraak in zou hebben. Namens D66 was alleen *Idee*-hoofdredacteur Arthur Olof een afwijkende stem, maar hij leek geen groot gevolg te hebben binnen de partij in de dagen kort na 11 september.

De VVD ging pal achter de Atlantische bondgenoot staan en twijfelde geen moment om steun uit te spreken voor de aanval op de Taliban. Ook tegen de deelname aan de ISAF-missie zei men volmondig ja. Het activeren van artikel 5 en het belang dat de liberalen hechtten aan de NAVO, speelden hier wellicht een rol bij. Hoewel Afghanistan later een heikel punt zou worden in de Nederlandse politiek, was dat in de directe nasleep van de aanslagen dus duidelijk niet het geval.

²²⁰ *Brief van de ministers van Buitenlandse Zaken en Defensie*, Kamerstuk 27925, Nr. 1, 2000-2001, 13 september 2001.

²²¹ T. Koele, 'Robuust mandaat neemt spookbeeld Srebrenica niet weg', *Volkskrant*, 24 december 2001, beschikbaar op: <https://www.volkskrant.nl/archief/robuust-mandaat-neemt-spookbeeld-van-srebrenica-niet-weg~a609174/>, geraadpleegd op 14 januari 2018.

Conclusie

Deze studie heeft getracht te zoeken naar een antwoord op de vraag: “Welke verschillen zijn er waar te nemen tussen de opvattingen over buitenlands beleid van VVD en D66 in de periode 1989-2002?” Beide partijen noemen zichzelf liberaal, dus men zou verwachten dat deze verschillen minimaal zijn, maar het antwoord is wat genuanceerder.

D66 presenteert zichzelf sinds 1998 als een sociaalliberale partij, maar toentertijd gaf partijleider Thom de Graaf al aan dat zij dat altijd al geweest was. Sociaalliberalisme houdt in de basis in dat niet alleen de vrijheid van het individu centraal staat, maar ook de sociale context waarin dit individu opereert. In het concept van twee vrijheden van Isaiah Berlin gaan sociaalliberalen voornamelijk uit van positieve vrijheden, welke voor hen hand in hand gaan met negatieve vrijheden. De klassiek liberalen richten zich vooral op de negatieve vrijheden als leidend voor hoe de overheid zou moeten functioneren. De overheid moet alleen bijspringen wanneer het echt nodig is en de VVD zit meer in deze hoek. Wanneer het op buitenlands beleid aankomt, focussen klassiek liberalen zich op internationale instituties, vrijhandel en een machtsevenwicht tussen staten. Hierbij wordt vaak gerefereerd aan het gedachtegoed filosofen als Hume, Hayek of Smith. Het liberalisme in de internationale betrekkingen is weer een aparte tak van het liberalisme, welke uitgaat van internationale instituties, democratie, vrijhandel en samenwerking tussen staten.

Wanneer men kijkt naar de verschillen tussen D66 en de VVD qua standpunten over buitenlands beleid, dan ziet men dat deze verschillende liberale visies ook doorwerken in de ideeën van beide partijen. Allebei waren ze het min of meer voortdurend eens over het belang dat Nederland had bij internationale vrijhandel, goedwerkende internationale instituties en het respecteren van mensenrechten. Dit viel ook terug te zien in de programma's voor de Tweede Kamerverkiezingen uit de besproken periode. Ontwikkelingshulp werd bijvoorbeeld door zowel de VVD als D66 direct gekoppeld aan mensenrechtenschendingen. Zodra een land hier niet aan voldeed, mocht het niet in aanmerking komen voor financiële steun. Hier waren beide partijen ook zeer consequent in, want ondanks de grote internationale veranderingen gedurende de periode 1989-2002, veranderde geen van beiden hierin van standpunt. Op basis van deze ideeën is het ook niet verwonderlijk dat D66 en de VVD allebei de Amerikaanse inval in Afghanistan steunden. Internationale rechtsorde en mensenrechten speelden hier immers ook een rol bij.

Eigenlijk zijn de verschillen tussen de VVD en D66 voor de besproken periode terug te brengen tot grotendeels één thema: Europa. De rol van de NAVO wordt hierbij ook gemakshalve tot Europa gerekend, omdat het schuurde met het vraagstuk van de Europese

integratie, althans wat D66 betrof. Zij wilden al vanaf 1989 consequent toewerken naar een federaal Europa, met vele bevoegdheden voor Brussel. Ook hier zorgde de internationale context niet voor veranderingen. De NAVO hoefde wat betreft D66 niet langer de belangrijkste pijler van het Nederlandse veiligheidsbeleid te zijn. Deze bevoegdheden zouden over gedragen moeten worden aan in eerste instantie de EG en na het verdrag van Maastricht aan de EU. De VVD was hier juist faliekant op tegen, want zij wilden juist de Atlantische band sterk houden en de NAVO moest daarvoor intact blijven. Dit sluit ook aan bij wat Van der List schreef in *De macht van het idee*. Vermeulen bevestigde dit in *De liberale opmars*.

Beide partijen waren eigenlijk altijd wel voorstander geweest van Europese integratie tijdens de jaren van 1989 tot 2002. Waar D66 dus zo snel mogelijk richting een federaal Europa wilde gaan, wilde de VVD dit juist absoluut niet. Met name onder Frits Bolkestein begon de partij zich uit te spreken voor het idee van subsidiariteit, waarbij alleen bevoegdheden aan de EU overgedragen zouden worden wanneer Nederland een vraagstuk alleen minder goed aan zou kunnen dan gezamenlijk met de andere lidstaten. Europa moest een supranationaal orgaan van soevereine natiestaten blijven. Ondanks het feit dat het voornamelijk bij harde woorden bleef, om zo de rechterflank van de VVD te bedienen, zonder echt dwars te liggen in de verdere federalisering van Europa, meende hij dit wel en hierbij kon hij op de steun van zijn fractie rekenen. Binnen D66 was iedereen juist eensgezind over de pro-Europese koers van de partij, met vicepremier Hans van Mierlo als voorvechter in het kabinet-Kok I. In deze verschillende opvattingen over Europese integratie tussen beide partijen is ook een verschil in liberale visies waar te nemen. De VVD wilde een supranationaal Europa van natiestaten met nationale belangen, wat aansluit bij de klassiek liberale visie van Hume, Hayek en Smith. Zij gingen immers ook al uit van een machtsevenwicht tussen staten. Daarnaast is het subsidiariteitsbeginsel een uiting van het concept van negatieve vrijheid, oftewel de afwezigheid van dwang. Subsidiariteit houdt in dat Nederland alleen vrijwillig naar Brussel zou stappen wanneer het zelf met een probleem zat dat het niet of moeilijk kon oplossen, in plaats van dat de EU van bovenaf oplegt wat Nederland zou moeten doen. Vandaar de afwezigheid van dwang die negatieve vrijheid kenmerkt. Het standpunt van D66 had juist meer op met positieve vrijheid. Een federale EU zou volgens de sociaalliberalen helpen om economische groei te bereiken, om oorlog te voorkomen, maar ook om Nederland inspraak te geven in mondiale vraagstukken waar het anders niets over te zeggen zou hebben. Het zou als het ware bijdragen aan het democratiseren van de internationale politiek, iets dat aansluit bij het liberalisme in de

internationale betrekkingen. Ook kon de drang naar federalisering gezien worden als een uiting van sociaalliberaal gedachtegoed van D66, omdat het Nederland uitdrukkelijk in de geografische context plaatste. Voor D66 was dit zelfs zo'n belangrijk thema, dat het de volledige kwestie van de Duitse eenwording in eerste instantie als een potentiële bedreiging zag voor het integratieproject. De VVD had dit beduidend minder en zag het proces meer door een liberale bril van democratisering.

Concluderend kan gesteld worden dat de verschillen tussen de VVD en D66 wat betreft de standpunten over buitenlands beleid tijdens de periode 1989-2002 zich beperkten tot het thema Europa. Allebei hanteerden ze een liberale visie volgens de leer van de internationale betrekkingen wanneer het aankwam op vrijhandel, internationale instituties en het belang van mensenrechten. Wanneer het aankwam op Europa en de Europese integratie, neigde de VVD meer naar een klassiek liberale machtsbalans van natiestaten. De onuitputtelijke steun van de liberalen voor de NAVO dient ook in dit licht gezien te worden. Daarnaast zag de VVD niets in het oprichten van een Europees leger, met een Europese diplomatieke dienst, iets dat D66 wel wilde. De VVD wenste een Europa van soevereine lidstaten, subsidiariteit en negatieve vrijheden. D66 ging voor een federaal Europa, met veel positieve vrijheden en een democratisering van de internationale politiek. Dit mocht absoluut niet in gevaar gebracht worden door unieke mondiale gebeurtenissen als de hereniging van Duitsland in oktober 1990.

Dit onderzoek heeft zich heel breed gericht op de ideeën over buitenlands beleid van de VVD en D66 tijdens de jaren 1989-2002. Hierdoor is in sommige gevallen slechts kort stilgestaan bij bepaalde standpunten of gebeurtenissen. Een idee voor een vervolgstudie zou kunnen zijn om verder in te zoomen op de in deze studie besproken verkiezingsprogramma's of internationale momenten. Daarnaast zou ook gekeken kunnen worden naar de verschillen voor 1989 of na 2002, om te kijken of daar nog forse veranderingen hebben plaatsgevonden en hoe dat dan zou zijn gekomen. Tussen 1989 en 2002 beperkten de verschillen zich, ondanks de voortdurend veranderende internationale context, vrijwel uitsluitend tot Europa en de rol die de EU op zou moeten pakken. Bij beide partijen kwamen continu liberale thema's terug in partijprogramma's, Kamerdebatten of artikelen. Daarom kan gesteld worden dat de VVD en D66 hierin allebei anders liberaal waren.

Literatuurlijst

Literatuur

Aerts, R., et. al., *Land van kleine gebaren: Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-2012* (Amsterdam 2013)

Alter, P., *The German Question and Europe* (Londen 2000)

Berlin, I., 'Two Concepts of Liberty', *Four Essays on Liberty* (Oxford 1969) 15-35

Bolkestein, F., *Boren in hard hout* (Amsterdam 1998)

Boogman, J.C., 'Achtergronden, tendenties en tradities van het buitenlandse beleid van Nederland', in: E.H. van der Beugel et al., *Nederlandse buitenlandse politiek: Heden en verleden* (Baarn 1978)

Bosmans, J., en A. van Kessel, *Parlementaire geschiedenis van Nederland* (Amsterdam 2011)

Bradley, A.C. (red.), *Prolegomena to Ethics* (Oxford 1883)

De Boer, B., et. al., 'Kroniek 1998: Overzicht van alle partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1998', *DNPP Jaarboek 1998* (Groningen 1999) 14-94

De Kwaasteniet, M., en R. de Wijk, 'Voortmodderen of overdragen? De rol van de Europese Unie bij crisisbeheersing', *Idee*, Vol. 19, Nr. 3 (1998) 23-25

DePlato, J., *American Presidential Power and the War on Terror: Does the Constitution Matter?* (New York 2015)

De Ruggiero, G., *The History of European Liberalism* (Oxford 1959)

Doyle, M.W., 'Kant, Liberal Legacies, and Foreign Affairs', *Philosophy and Public Affairs*, Vol. 12, Nr. 3 (1983) 205-235

Everts, P., 'Ontwikkelingen in de publieke opinie', in: B. Bomert, T. van den Hoogen en R. Wessel (red.), *Internationale veiligheidsvraagstukken en het Nederlandse perspectief* (Nijmegen 2001)

Fawcett, E., *Liberalism: The Life of an Idea* (Princeton 2014)

- Fukuyama, Y.F., 'The End of History?', *National Interest*, Vol. 5, Nr. 16 (1989) 3-18
- Harryvan, A.G., en J. van der Harst (red.), *Verloren consensus: Europa in het Nederlandse parlementair-politieke debat 1945-2013* (Amsterdam 2013)
- Harryvan, A.G., en J. van der Harst, 'Verschuivingen in het Nederlandse Europa-beleid', *Transaktie*, Vol. 26, Nr. 3 (1997)
- Hellema, D.C., *Nederland in de wereld: De buitenlandse politiek van Nederland* (Amsterdam 2014)
- Hobbes, T., *Leviathan or The Matter, Forme and Power of a Common-Wealth Ecclesiasticall and Civil* (Oxford 1651)
- Hunt, E.K., *Property and Prophets: the Evolution of Economic Institutions and Ideologies* (New York 2003)
- Judt, T., *Postwar: A History of Europe Since 1945* (New York 2005)
- Kossmann, E.H., 'De deugden van de kleine staat', in: N.C.F. van Sas, *De kracht van Nederland. Internationale positie en buitenlands beleid* (Haarlem 1991)
- P. Lucardie en G. Voerman, 'Kroniek 1989: overzicht van partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1989', *DNPP Jaarboek 1989* (Groningen 1990) 15-59
- Morgan, M.J., *The Impact of 9/11 on Politics and War: The Day that Changed Everything?* (Londen 2009)
- Nye, J.S., en D.A. Welch, *Understanding Global Conflict & Cooperation: Intro to Theory and History* (Harlow, Essex 2014)
- Olof, A., 'Osama moet hangen! De doodstraf, omdat het moet', *Idee*, Vol. 23, Nr. 1 (2002) 19-20
- Olof, A., 'WTC.exe', *Idee*, Vol. 22, Nr. 5 (2001) 5-6
- Peters, K.E., *Een doodgewoon kabinet: Acht jaar paars, 1994-1998* (Amsterdam 2015)
- Richardson, J.L., *Contending Liberalisms in World Politics* (Boulder 2001)
- Shirayev, E.B., & V.M. Zubok, *International Relations* (New York 2014)

Sitalsing, S., *Mark: Portret van een premier* (Amsterdam 2016)

Van de Haar, E., *Classical Liberalism and International Relations* (Londen 2009)

Van der Land, M., *Tussen ideaal en illusie: De geschiedenis van D66, 1966-2003* (Den Haag 2003)

Van der List, G.A., *De macht van het idee: De VVD en het Nederlandse buitenlandse beleid 1948-1994* (Leiden 1995)

Van Meurs, W., et. al., *Europa in alle staten: Zestig jaar geschiedenis van de Europese integratie* (Nijmegen, 2013)

Varkevisser, A., ‘Buitenlands beleid en de principes van D66: In gesprek met Michel Groothuizen’, *Idee*, Vol. 19, Nr. 2 (1998) 25-26

Vermeulen, A., *De liberale opmars: 65 jaar VVD in de Tweede Kamer* (Amsterdam 2013)

Vollaard, H., en G. Voerman, ‘Nederlandse partijen over Europese integratie: van eenheidsworst naar slijtzwam?’, *Internationale Spectator*, Vol. 71, Nr. 2 (2017)

Voorhoeve, J.J.C., *Peace, Profits, and Principles: a Study of Dutch Foreign Policy* (Den Haag 1979)

Krantenartikelen

De Winther, W., ‘Lubbers: Kohl draaide me een loer’, *De Telegraaf*, 2 februari 2017, beschikbaar op: <https://www.pressreader.com/netherlands/de-telegraaf/20170202/281578060392231>, geraadpleegd op 7 januari 2018

De Zwart, M., ‘D66-leider De Graaf: sociaal-liberaal zijn we altijd geweest’, *Volkskrant*, 9 december 1998, beschikbaar op: <https://www.volkskrant.nl/archief/d66-leider-de-graaf-sociaal-liberaal-zijn-we-altijd-geweest~a466898/>, geraadpleegd op 7 november 2017

Hoedeman, J., ‘Spanning in Den Haag: belt het Witte Huis nog?’, *Volkskrant*, 10 oktober, beschikbaar op: <https://www.volkskrant.nl/archief/spanning-in-den-haag-belt-witte-huis-nog~a591920/>, geraadpleegd op 14 januari 2018

Koele, T., 'Robuust mandaat neemt spookbeeld Srebrenica niet weg', *Volkscrant*, 24 december 2001, beschikbaar op: <https://www.volkscrant.nl/archief/robuust-mandaat-neemt-spookbeeld-van-srebrenica-niet-weg~a609174/>, geraadpleegd op 14 januari 2018

Kuijk, L., 'Het Nederlandse fiasco van 1991', *Trouw*, 13 december 2012, beschikbaar op: <https://www.trouw.nl/home/het-nederlandse-fiasco-van-1991~abcfdfe6/>, geraadpleegd op 13 januari 2018

Meines, R., 'Tweede Kamer deelt onvrede over Duitse eenwording', *NRC*, 21 februari 1990, beschikbaar op: <https://www.nrc.nl/nieuws/1990/02/21/tweede-kamer-deelt-onvrede-over-duitse-eenwording-6924024-a1051681>, geraadpleegd op 3 december 2017

NN, 'Kok: Aanslagen VS ook oorlogsverklaring aan ons', *NRC*, 17 september 2001, beschikbaar op: <https://www.nrc.nl/nieuws/2001/09/17/kok-aanval-ook-oorlogsverklaring-aan-ons-7557341-a1302474>, geraadpleegd op 14 januari 2018

NN, 'Ook de VVD steunt nu kabinetsbeleid voor een slagvaardiger Europa', *Volkscrant*, 22 mei 1997, beschikbaar op: <https://www.volkscrant.nl/binnenland/ook-vvd-steunt-nu-kabinetsbeleid-voor-slagvaardiger-europese-unie~a482565/>, geraadpleegd op 14 januari 2018

Onkenhout, P., '10 jaar na 6 maart 2002: De dag dat Fortuyn de politiek veranderde', *Volkscrant*, 6 maart 2012, beschikbaar op: <https://www.volkscrant.nl/recensies/10-jaar-na-6-maart-2002-de-dag-dat-fortuyn-de-politiek-veranderde~a3219561/>, geraadpleegd op 26 november 2017

Poorthuis, F., en H. Wansink, 'Pim Fortuyn op herhaling: De islam is een achterlijke cultuur', *Volkscrant*, 9 februari 2002, beschikbaar op: <https://www.volkscrant.nl/binnenland/pim-fortuyn-op-herhaling-de-islam-is-een-achterlijke-cultuur~a611698/>, geraadpleegd op 3 januari 2018

Righton, N., 'Het kan gaan knetteren bij Buitenlandse Zaken: beoogde ministers Kaag en Zijlstra zijn tegenpolen', *Volkscrant*, 20 oktober 2017, beschikbaar op: <https://www.volkscrant.nl/politiek/het-gaat-knetteren-bij-buitenlandse-zaken-beoogde-ministers-kaag-en-zijlstra-zijn-tegenpolen~a4522677/>, geraadpleegd op 24 oktober 2017

Ten Hooven, M., 'De islam loopt zeshonderd jaar achter bij het christendom', *Trouw*, 14 november 1997, beschikbaar op: <https://www.trouw.nl/cultuur/-de-islam-loopt-zeshonderd-jaar-achter-bij-het-christendom~a7b80140/>, geraadpleegd op 7 november 2017

Van den Dool, P., 'Wim Kok over 9/11: even is het in je hoofd complete chaos', *NRC*, 3 september 2011, beschikbaar op: <https://www.nrc.nl/nieuws/2011/09/03/wim-kok-over-911-even-is-het-in-je-hoofd-complete-chaos-a1453300>, geraadpleegd op 14 januari 2018

Van der Steen, P., 'Lubbers verspeelde de gunst van Kohl', *Trouw*, 9 oktober 2009, beschikbaar op: <https://www.trouw.nl/home/lubbers-verspeelde-de-gunst-van-kohl-a281e615/>, geraadpleegd op 7 januari 2018

Van der Velden, B., 'De lange mars naar Amsterdam', *NRC*, 14 juni 1997, beschikbaar op: <http://retro.nrc.nl/W2/Lab/Eurotop/120697vp.html>, geraadpleegd op 14 januari 2018

Bronnen

Bewogen in beweging, D66 Verkiezingsprogramma 1998-2002

Brief van de ministers van Buitenlandse Zaken en Defensie, Kamerstuk 27925, Nr. 1, 2000-2001, 13 september 2001

Een kansvolle toekomst, VVD verkiezingsprogramma 1989-1993

Een schoon land, een helder bestuur, D66 verkiezingsprogramma 1989-1993

Handelingen van de Eerste Kamer 1989-1990, Buitenlandse Zaken, 24 april 1990

Handelingen van de Tweede Kamer, Algemene politieke en financiële beschouwingen, 8 oktober 1991

Handelingen van de Tweede Kamer 1989-1990, Buitenlandse Zaken/NAVO, 25 januari 1990

Handelingen van de Tweede Kamer 1989-1990, Europese Raad, 1 mei 1990

Handelingen van de Tweede Kamer 1989-1990, Europese Raad, 12 december 1989

Handelingen van de Tweede Kamer 1989-1990, Regeringsverklaring, 29 november 1989

Handelingen van de Tweede Kamer 1989-1990, Regeringsverklaring, 30 november 1989

Handelingen van de Tweede Kamer 1989-1990, Rijksbegroting 1991, 9 oktober 1990

Handelingen van de Tweede Kamer 1989-1990, Vaste Commissie voor Europese Zaken, 2 juli 1990

Handelingen van de Tweede Kamer 2000-2001, Debat over de op 7 oktober ontstane internationale situatie door militaire acties van de VS en het VK, 9 oktober 2001

Investeren in uw toekomst, VVD Verkiezingsprogramma 1998-2002

Nederland moet weer aan de slag, VVD Verkiezingsprogramma 1994-1998

Regeerakkoord 1998

Ruimte, respect & vooruitgang, VVD Verkiezingsprogramma 2002

Ruimte voor de toekomst, D66 Verkiezingsprogramma 1994-1998

Samen sterker – kansen voor iedereen, D66 Verkiezingsprogramma 2017-2021

Zeker Nederland, VVD verkiezingsprogramma 2017-2021

Websites

<https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2002/26/tweede-kamer-verkiezingen-drie-records>, geraadpleegd op 26 november 2017

<http://www.chronik-der-mauer.de/material/180402/rede-von-bundestkanzler-helmut-kohl-im-bundestag-10-punkte-programm-28-november-1989>, geraadpleegd op 8 januari 2018

<https://www.defensie.nl/onderwerpen/missie-in-afghanistan>, geraadpleegd op 14 januari 2018

<https://duitslandinstituut.nl/artikel/10720/25-jaar-eeuwording-eerste-vrije-verkiezingen-in-de-ddr>, geraadpleegd op 9 januari 2018

<https://duitslandinstituut.nl/artikel/12099/25-jaar-eeuwording-muntunie-ddr-en-brd>, geraadpleegd op 11 januari 2018

http://www.ecfr.eu/article/essay_europes_war_on_terror, geraadpleegd op 29 november 2017

<http://edition.cnn.com/2013/10/28/world/operation-enduring-freedom-fast-facts/index.html>, geraadpleegd op 14 januari 2018

<http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=LEGISSUM:e50017>, geraadpleegd op 7 januari 2018

https://europa.eu/european-union/about-eu/history/1990-1999/1990_nl, geraadpleegd op 11 januari 2018

https://www.europa-nu.nl/id/vh83ulv5s9zw/ondertekening_verdrag_van_maastricht?tab=2&ctx=vh8freao54vt&p=vh8freao54vt, geraadpleegd op 13 januari 2018

<https://www.gutenberg.org/>

https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_110496.htm, geraadpleegd op 4 januari 2018

https://www.parlement.com/id/vh8lnhrp8wsx/tweede_kamerverkiezingen_2002, geraadpleegd op 3 januari 2018

<https://plato.stanford.edu/>

<https://www.politico.eu/article/french-embrace-dream-of-closer-eu-integration/>, geraadpleegd op 1 januari 2018

<http://www.statengeneraaldigitaal.nl/>

<http://time.com/4602036/pew-significant-historic-events-americans-lifetimes/>, geraadpleegd op 4 december 2017

<https://vanmierlostichting.d66.nl/sociaal-liberalisme/gedachtegoed/>, geraadpleegd op 7 november 2017

<https://www.verkiezingsuitslagen.nl/verkiezingen/detail/GR19940203>, geraadpleegd op 31 december 2017

<https://www.vvd.nl/liberalisme/>, geraadpleegd op 7 november 2017

Overig

‘Lezing over verschillende stromingen van het liberalisme’, *Zomerschool TeldersStichting*, ISVW Leusden, september 2016